



ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Çukurova University

Journal of Faculty of Divinity

Cilt 6

Sayı 1

Ocak - Haziran 2006

Memlûkler Döneminde Vezirlerin Görevleri

Dr. Fatih Yahya AYAZ*

Atıf/©- Ayaz, F. Y. (2006). Memlûkler Döneminde Vezirlerin Görevleri. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1), 141-180.

Özet- Memlûkler Devletinde (648-923/1250-1517) vezirlik, saltanat naipliği (niyâbetü's-saltana) görevinin varlığı sebebiyle daha önceki devletlerdeki vezirliğin güç ve önemine ulaşamamıştır. Memlûkler öncesinde vezirler devletin idarî, siyasi ve malî sahalarında söz sahibi olup halife veya sultandan sonra ikinci güç sahibi kimselerdi. Oysa Memlûkler dönemindeki vezirlerin yetki alanı genelde maliye ile sınırlı kalmıştır. Önde gelen birkaç sivil ve bazı asker kökenli vezirler hariç tutulursa hiçbir zaman devlete hakim olan ümeranın üstünde bir güce sahip olamamışlar, kendi görev alanları dışındaki idarî mekanizmaya müdahale edememişlerdir. Memlûkler döneminde vezirlik üç farklı aşama geçirmiş ve her birinde tedricen önemini kaybetmiştir. Bu üç aşamada yukarıdan aşağıya doğru seyreden bir itibar ve güç çizgisi takip etmiş, güçlü az sayıdaki vezir ise istisna olarak kalmışlardır. Biz bu çalışmada, dönemsel değişikliklere de işaret ederek Memlûkler dönemindeki vezirlerin görevlerini tespit etmeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler- Memlûkler, vezirlik, vezirler, malî görevler, meksler, dîvânü'l-vizâre



Giriş

Memlûkler Devletinde (648-923/1250-1517) vezirlik, saltanat naipliği (niyâbetü's-saltana)¹ görevinin varlığı sebebiyle daha önceki devletlerdeki vezirliğin güç ve önemine ulaş-

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı. fyayaz@cu.edu.tr

¹ Niyâbetü's-saltana görevini yürüten saltanat naibi, sultanın ilgilendiği hemen her şeyle ilgilenen, onun tuğrasını koyduğu her türlü resmî evraka kendi imzasını atma yetkisine sahip fevkalade nüfuzlu bir kimseydi. Sultanın yanında sarayda görev yapan nâibü's-saltana, "kâfilü'l-memâlikü'l-İslâmiyye" ve "en-nâibü'l-kâfil" unvanlarını da taşırdı. Diğer taraftan Mısır ve Şam bölgesindeki büyük vilâyetlerin valilerine de nâibü's-saltana unvanı verilmekteydi. Daha geniş bilgi için bk. Şihâbeddin Ahmed b. Yahya b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr: Memâlikü Mısır ve's-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-Yemen* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1985, s. 55-6; a.mlf., *et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-şerîf* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1988, s. 94-95; Abdurrahman b. Muhammed b.

mamıştır. Memlûkler öncesinde vezirler devletin idarî, siyâsî ve malî sahalarında söz sahibi olup halife veya sultandan sonra ikinci güç sahibi kimselerdi. Oysa Memlûkler dönemindeki vezirlerin yetki alanı genelde maliye ile sınırlı kalmıştır. Önde gelen birkaç sivil ve bazı asker kökenli vezirler hariç tutulursa hiçbir zaman devlete hakim olan ümeranın üstünde bir güce sahip olamamışlar, kendi görev alanları dışındaki idarî mekanizmaya müdahale edememişlerdir.

Memlûkler döneminde vezirlik birbirinden farklı üç dönem geçirmiş ve her dönemde biraz daha önemini yitirmiştir. İlk dönemdeki vezirler, diğer dönemlerdekilere nispetle daha etkin görev yapmışlar, maliyenin esas idarecisi olmayı da sürdürmüşlerdir. Vezirlik müessesesi ikinci dönemde, el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un son saltanatı sırasında (709-741/1309-1341) aralıklarla iki defa ortadan kaldırıldı. Bu sultanın ardından tekrar vücuda getirildiğinde de bir daha asla eski güç ve önemine ulaşamadı. Üçüncü dönemde ise yeni bir müessesenin ihdas edilmesi ve bunun neticesinde sultan memlûklerinin aylıklarının ödenmesi görevinin bu yeni müesseseyle verilmesi sebebiyle vezirlik önemini tamamen kaybetti ve sıradan bir görev haline geldi. Bundan itibaren vezirlerin temel ve neredeyse tek görevi sultan memlûklerinin et ihtiyacını karşılamak oldu.

Biz bu çalışmada farklı safhalardan geçmiş bulunan Memlûkler dönemi vezirlik müessesesinin ifa ettiği görevleri, dönemsel farklılıkları da belirtmek suretiyle ortaya koymaya çalıştık. Makalemiz, "Memlûkler Döneminde Vezirlik (1250-1517)" isimli doktora tezimize² dayanmaktadır. Burada bir takım ilave ve düzenlemelerle bunu konuyla ilgilenenlerin istifadesine sunmak istedik.

Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn* (nşr. Ali Abdülvahid Vâfi), I-III, Kahire, ts., II, 670, 674; Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*, I-XV, Kahire 1910-1920, IV, 16-18; Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, I-II, Beyrut, ts., II, 215; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-vezâif ale'l-âsârü'l-Arabiyye*, I-III, Kahire, ts., III, 1230-1234; William Popper, *Egypt and Syria Under the Circassian Sultans 1382-1468 A.D.*, Berkeley 1955, s. 90.

² Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler Döneminde Vezirlik (1250-1517)* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

Memlûkler Döneminde Vezirlerin Görevleri

Memlûk dönemi vezirleri, giriş kısmında da belirtildiği gibi niyâbetü's-saltananın varlığı sebebiyle hiyerarşide daha alt bir konuma düşmüş, zaman ilerledikçe görev alanına giren değişik müesseselerin ihdas edilmesiyle tamamen malî alanla ilgilenmeye başlamıştır. Nitekim Memlûk vezirleri, vezirliğin geçirdiği safhaların ilkinde sır kâtipliğinin (kitâbetü's-sır)³ ihdasıyla birlikte dîvânü'l-inşâ⁴ ile ilgili görevlerini kâtibü's-sır'a bırakmışlar ve bunun neticesinde sadece malî konularla ilgilenen görevliler haline gelmişlerdi. Memlûk kaynaklarında bu duruma işaret eden bilgiler yer almaktadır. Mesela İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349) kendi zamanında vezirliğin eski önemini kaybettiğini ve sadece malî işlerle

³ Sır kâtipliği vazifesi Memlûkler dönemindeki en önemli görevlerdendir. Memlûkler Devleti'nde daha önce bu isimde bir görev yoktu. el-Melikü'l-Mansur Seyfeddin Kalavun (678-689/1280-1290) döneminde Fethuddin b. Abdüzzâhir'in (ö. 691/1292) dîvânü'l-inşâ'nın başına getirilmesi ile ilk defa ona kâtibü's-sır unvanı verilmiş ve önceden vezirin emri altında bulunan dîvânü'l-inşâ ayrılarak kâtibü's-sırın idaresindeki müstakil bir daire haline gelmiştir. Kâtibü's-sırın başlıca görevleri sultana gelen her türlü yazıyı ona okumak ve onun iradesine göre verilen cevapları yazıp sultanın alametini de koyarak gerekli yerlere göndermek, dîvânü'l-mezâlim'e arz edilen dava dilekçelerini okuyup gerekli hükümleri yazdırmak, diğer devlet dairelerinden gelen evrakı temize çekip sultanın mührünü koymak ve sultana gelen evrakı gerekli yerlere havalesini yapmaktır. Ayrıca posta işlerinden de birinci derecede mesuldü. Kâtibü's-sırlar son derece güvenilir ve inşâ sanatında mahir kimselerden seçilirdi. Geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 36, 42, 56, 57, 60, 154; a.mlf. *et-Ta'rif*, s. 106, 188, 189, 190; Taceddin Abdülvehhab es-Sübkî, *Mu'dü'n-niam ve müb'dü'n-nikam*, Beyrut 1986, s. 30-31; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I, 97, 104-139, IV, 19, 29, 30, 44-45, 60, 189, IX, 26-28; Makrizî, *el-Hitât*, II, 224-227; Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XII, Kahire 1956, XIII (nşr. Fehim M. Şeltût), Kahire 1970, XIV (nşr. Cemal Muhammed Muhriz-Fehim M. Şeltût), Kahire 1971, XV (nşr. İbrahim Ali Tarhan), Kahire 1972, XVI (Cemaleddin eş-Şeyyâl-Fehim M. Şeltût), Kahire 1972, VII, 332-343; Ahmed Derrâc, "Mersümü's-Sultan Kayıtbay el-Hâs bi-Küttâbi's-sır ve'l-kudât ve's-sâdir fî şehri Şevvâl 874 h.", *Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmî ve'l-Türâsi'l-İslâmî*, III (1400/1980), s. 258-268; a.mlf., "Terâcimü küttâbi's-sır fî'l-asri'l-Memlûki", a. e., IV, (1401/1981), s. 315-320.

⁴ Dîvânü'l-inşâ, Memlûkler Devleti'ndeki en önemli divanlardan biri idi. Yabancı devletlerle, tâbi hükümdarlarla ve eyaletlerdeki devlet görevlileriyle yapılan yazışmalar, bütün tayin yazıları ve dîvânü'l-mezâlim'deki halkın şikayetleri ile ilgili kararlar burada hazırlanırdı. Büyük eyaletlerde birer şubesi bulunan dîvânü'l-inşâ'nın başkanına re'sü dîvânü'l-inşâ, sâhibü dîvânü'l-inşâ veya nâzırı devâvîni'l-inşâ denilmekteydi. Geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, I, 89-139; Makrizî, *el-Hitât*, II, 225-227; Garsüddin Halil b. Şahin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik ve beyânü't-turuk ve'l-mesâlik* (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1894, s. 98-102; Abdülmun'im Macid, *Nüzumu devleti selâtinü'l-Memâlik ve rûsümühüm fî Mısır*, I-II, Kahire 1979-1967, I, 54-66; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 378-383; Kazım Yaşar Koprıman, "Divan" (Memlûkler), *DİA*, IX (1994), s. 383.

ilgilenen bir müessese haline geldiğini, daha sonra da tamamen ortadan kaldırılarak görevlerinin başkalarına taksim edildiğini söylemektedir.⁵ Kalkaşendî (ö. 821/1418), vezaretin tekrar ihdas edilmesinden sonra da durumun değişmediğini, vezirlerin görevinin eskiden olduğu gibi sadece malî konularla ilgilenmekle sınırlı kaldığını ilave etmektedir.⁶ İbn Haldûn da (ö. 808/1406) Memlûkler Devleti'nde vezirlerin çeşitli vergileri tahsil etmek ve bunları gerekli yerlere harcamakla yükümlü olduklarını belirtmekte ve malî konularla ilgilenen bir çok görevli bulunmakla birlikte maliyenin genel idaresinin vezire ait olduğunu ifade etmektedir.⁷

Vezirin malî görevlerinin neler olduğunu tam olarak tespit etmek için el-Melikûn-Nasır Muhammed b. Kalavun döneminde vücuda getirilen has nazırlığı (nezâretü'l-hâs)⁸ görevinin kuruluşu öncesine gitmek gereklidir. Bu yeni görevin ortaya çıkması aynı zamanda Memlûkler vezirliğinin ikinci safhasının başlangıcına da işaret etmektedir. Zira vezire ait bir çok görev bundan itibaren nâzıru'l-hâssın uhdesine verilmiştir. Nitekim nâzıru'l-hâssın uhdesinde bulunan İskenderiye'den vergi tahsili ve burada sultana ait ticaret mallarından elde edilen gelirlerle ilgilenme görevini⁹ nezâretü'l-hâssın ihdasından önce vezirlerin yürüttüğünü gösteren bilgiler mevcuttur. Mesela Kütübî (ö. 764/1363), İskenderiye'de kadılık görevinde bulunan bir zatın bu şehirde uygulanmakta olan bir vergiyi kaldırması için Vezir Fâizî'ye¹⁰ mektup yazdığından bahsetmektedir.¹¹ Yine 661 (1263) ve 668 (1269) senelerinde

⁵ *Mesâlik* (Eymen), s. 59.

⁶ *Subhu'l-a'sâ*, IV, 29.

⁷ *Mukaddime*, II, 674, 679.

⁸ Nezâretü'l-hâs, Muhammed b. Kalavun'un ihdas ettiği bir vazife olup, sultana ait arazi ve mallarla ilgilenmekteydi. Bu görevi yürüten divan, divânü'l-hâs, başkanı da nâzıru'l-hâs ismini taşımaktaydı. Vezaret ortadan kaldırıldığında vezire ait işlerin büyük kısmı nâzıru'l-hâssa tevdi edilmiş olup, gerekli yerlere tayin yapma yetkisi de ona verilmişti. Daha geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 54-55, 60; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 452, IV, 29, 30, 45, VIII, 229, XI, 316-320, 339; Makrîzî, *el-Hıfat*, II, 223, 227; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 107-109; Celaeddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî ahhâri Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire, ts., II, 94, 142; Muhammed b. Ahmed b. İyâs, *Bedâiu'z-zühûr fî vekâil'd-dühûr* (nşr. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1982-1984, I/1, 444, 453.

⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 452; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 108.

¹⁰ Tarihçilerin ekseriyeti tarafından Memlûkler döneminin ilk veziri kabul edilen Şerefüddin Hibetullah b. Sâid el-Fâizî'nin (ö. 665/1257) hayatı hakkında bk. Şihabeddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmail Ebû Şâme el-Makdisî, *Terâcimü ricâlil-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'-ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn*

Vezir Bahaeddin b. Hinnâ'nın¹² İskenderiye'ye giderek buradaki vergileri tahsil ettiği bildirilmektedir.¹³

Vezir İbnü's-Sel'ûs'un¹⁴ 693 (1293) senesinde İskenderiye'de vergi ve ticaret mallarından sultanın hazinesine gidecek olan gelirleri tahsil için yürüttüğü faaliyetleri de¹⁵ bu bilgiler

(nşr. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Beyrut 1974, s. 196; el-Mekîn Ebü'l-Mekârim Circis b. el-Amîd, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn* (nşr. Claude Cahen, *Bulletin D'Études Orientales*, XV [Damas 1955-57] içinde), s. 165-166; Kutbüddin Ebü'l-Feth Musa b. Muhammed el-Yünînî, *Zeylû Mir'âti'l-zamân*, I-IV, Haydarâbâd 1954-1961, I, 80-82.

¹¹ *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeylû aleyhâ* (nşr. İhsan Abbas), I-V, Beyrut 1973-1974, I, 149.

¹² Vezir Bahaeddin Ali b. Muhammed b. Selim b. Hinnâ'nın (ö. 677/1279) hayatı hakkında bk. Yünînî, *Zeylû Mir'ât*, III, 384-386; Fazlullah b. Ebî'l-Fahr es-Sukâî, *Tâli Kitâbi Vefeyâtü'l-a'yân* (nşr. ve trc. Jacqueline Sublet), Dimaşk 1974, (Arapça kısım), s. 99; Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*, I-XVIII, Kahire, ts., XIX-XXVII (nşr. M. Ebü'l-Fazl-Ali M. el-Bicâvî-Hüseyn Nassâr v.dğr.), Kahire 1975-1985, XXIX (nşr. M. Ziyaeddin er-Reyyis-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1992, XXX (nşr. Muhammed A. Şaîre- M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1990, XXXI (nşr. el-Bâz el-Arîni-Abdülaziz el-Ehvânî), Kahire 1992, XXXII (nşr. Fehim M. Şeltût- Abdülaziz el-Ehvânî-Saîd A. Âşûr), Kahire 1998, XXXIII (nşr. Mustafa Hicâzî- M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1997, XXX, 388-389; Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât* (nşr. Helmut Ritter v.dğr.), I-, Wiesbaden 1962-, XXII, 30-33.

¹³ Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah b. Abdüzzahir, *er-Ravzü'z-zâhir fi sîreti'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Abdülaziz el-Huveytîr), Riyad 1976, s. 175, 360; Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. M. Mustafa Ziyâde-Saîd A. Âşûr), I-XII, Kahire 1956-1973, II/2, 499, 584.

¹⁴ İbnü's-Sel'ûs diye meşhur olan Vezir Şemseddin Muhammed b. Osman et-Tenûhî ed-Dimeşkî (ö. 693/1294) hakkında bk. İbnü's-Sukâî, *Tâli Kitâbi Vefeyât*, s. 152-154; Şemseddin Ebü Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekir b. el-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâuh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân min ebnâih* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-III, Beyrut 1998, I, 211-214; İmâdüddin İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbârü'l-beşer* (nşr. Muhammed Azb v.dğr.), I-IV, Kahire 1998-1999, IV, 41-42; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 187-194, 270-273; Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffe'l-kebîr* (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), I-VIII, Beyrut 1991, VI, 204-210; Bedreddin Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân* (nşr. Muhammed M. Emin), I-IV, Kahire 1987-1992, III, 52-54, 227-233. Fatih Yahya Ayaz, "Memlükler Dönemi Vezirlerinden İbnü's-Sel'ûs (ö. 693/1294)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/1 (2005), s. 91-122.

¹⁵ Rükneddin Baybars el-Mansûrî en-Nâsirî ed-Devâdâr el-Hitâî, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-Hicre* (nşr. Donald S. Richards), Beyrut 1998, s. 295; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 259-260; Nasiruddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali b. el-Furât, *Târihu'd-düvel ve'l-mülûk-Târihu İbnî'l-Furât*, VII (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1942, VIII (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1939, IX/1 (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1936, IX/2 (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1938, VIII, 166; Makrîzî, *el-Mukaffe'l-kebîr*, VI, 208.

arasında zikretmek gerekmektedir. Bu konudaki son örnek Vezir İbnü's-Şeyhî'nin¹⁶, İskenderiye'nin ve buradan tahsil edilen vergilerin durumunu araştırmak üzere 703 (1304) senesinde söz konusu şehre gitmesidir.¹⁷

Vezirlerin belli bir zamana kadar yürüttüğü malî görevlerden birisi de sultan memlûklerinin aylıklarının ödenmesidir. Makrîzî (ö. 845/1441), el-Melikü'z-Zahir Berkuk'un (784-801/1382-1399) ed-dîvânü'l-müfredi¹⁸ ihdas etmesinden sonra kendisine ait memlûklerin maaşlarının buradan verilmesi ve bu divanın üstadâra¹⁹ bağlanmasıyla birlikte vezirliğin

¹⁶ Vezir Emîr Nasıruddin Muhammed b. eş-Şeyhî (ö. 704/1305) hakkında bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübde'tü'l-fikre*, s. 379-380; İbnü's-Sukâtî, *Tâîlî Kitâbi Vefeyât*, s. 73; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 87; Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmiu'l-gurer*, IX (nşr. Hans Robert Roemer), Kahire 1960, s. 124-125; Ebû'l-Fazl Şihabeddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *ed-Dürrerü'l-kâmine fi a'yânü'l-mietî's-sâmine* (nşr. Abdülvâris Muhammed Ali), I-IV, Beyrut 1997, II, 61-62.

¹⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 955; Aynî, *İkdü'l-cümân*, IV, 320.

¹⁸ ed-Dîvânü'l-müfred, el-Melikü'z-Zahir Berkuk tarafından şahsına ait memlûklerin her türlü ihtiyacının giderilmesi için kurulmuştur. Nezâretü'l-hâssın teşkilinden sonra vezirin elinde bırakılmış olan bu önemli görev artık bu divanın başında bulunan üstadârin eline geçmiştir. Sultan Berkuk sultanlıktan önce elde ettiği iktân idaresini üstadârin başkanlık ettiği bu divana vermiştir. Yeni satın aldığı memlûklerin aylıkları için Mısır'daki muhtelif bölgelerden bir çok yerin gelirlerini bu divana tahsis etmiş, böylece söz konusu divanı idare eden üstadârin ehemmiyeti artmış, buna mukabil vezirin önemi azalmış, elinde kalan birkaç bölge ve örfi vergilerden tahsil ettiği gelirleri sultan memlûklerinin et ihtiyacı ve sultanın mutfak masraflarını gidermek için harcamakla yükümlü bir görevli haline gelmiştir. ed-Dîvânü'l-müfred hakkında geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 453, 457, IV, 14, VI, 215; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 222, 223-224, 395; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 34, 106-107; Popper, *Egypt*, s. 93, 97-98; Kopraman, "Divan" (Memlûkler), s. 383; H. L. Gottschalk, "Dîwân" (Egypt), *Et*, II (1965), s. 330.

¹⁹ Üstadâr veya üstâzû'd-dâr, sultanın hususî mallarına nezaret etmek ve bunlardan elden edilen gelirleri toplayıp gerekli yerlere sarfetmek, saraydaki sultana ait daireler, mutfaklar, meşrubathaneler ve buralarda çalışanları idare etmekle yükümlü olan görevli idi. Büyük üstadâra, üstadârü'l-âliye denilir, ümerâü min veya mukaddemü elf diye tabir olunan birinci sınıf emirlerden seçilirdi. el-Melikü'z-Zahir Berkuk zamanında sultanın memlûkleri ve emlakının idaresini üstlenen ed-dîvânü'l-müfred isimli dairenin ihdas edilmesi ve başına üstadârin getirilmesi ile bu görevin ehemmiyeti artmış, aynı zamanda, vezir ve nâzîrû'l-hâssın onun idaresi altına verilmesi dolayısıyla bu müesseselerin öneminin azalmasına sebep olmuştu. Geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 38, 57-58, 61, 73; a.m.f., *et-Ta'rif*, s. 104, 127, 134-136; Taceddin es-Sübkî, *Muidü'n-niam*, s. 28; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 20-21, 31, 46, 49, 53, V, 457, VI, 201, 215, XI, 168-170; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 222, 395, 396; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 106-107, 114-115; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 95.

büyük ölçüde önemini kaybettiğini belirtmektedir.²⁰ Onun bu ifadeleri sultan memlûklerinin aylıklarının daha önce vezir tarafından ödendiğini göstermektedir. Kaynaklarda bununla ilgili başka bilgiler de bulunmaktadır. Mesela Vezîru Bağdâd diye bilinen Emîr Mahmud b. Şervîn'in²¹ ilk vezirliğinden azledilme sebebi vezaret divanının yükümlülüklerini yerine getirememesi ve bu arada sultan memlûklerinin aylıklarını geciktirmesi yüzünden artan şikayetler olmuştur.²² Yine Vezir Emîr Aytemüş en-Nasîrî'nin²³ 745 (1345) senesinde gelirlerin giderleri karşılayamaması sebebiyle sultan memlûklerinin aylıklarını ödeyemediği kaydedilmektedir.²⁴ Vezir Emîr Mencek el-Yusufî,²⁵ 748 (1348) senesinde vezirliğe tayin edildikten sonra başta sultan memlûklerinin aylıkları olmak üzere bir çok kalemde kısıtlamaya gitmişti.²⁶

Sultan memlûklerinin aylıklarının ödenmesi üstâdâra tevdi edildikten sonra vezirin elinde çok az görev kalmıştır. Bu önemli yükümlülüğün üstâdâra nakledilmesi Memlûkler dönemi vezirliği açısından üçüncü ve son dönemi başlatmış, vezirlik müessesesi bundan sonra önemini yitirmiştir. Kalkaşendî kendi zamanında vezirliğin sadece adının kaldığını söylerken²⁷ bu son gelişmeleri kastediyor olmalıdır. Makrîzî de ed-dîvânü'l-müfredin ihdasından sonra vezirin görevlerinin azaldığını, bazı divanlar ve bölgelerin idaresi ile el-

²⁰ *el-Hitât*, II, 223.

²¹ Vezir Emîr Necmeddin Mahmud b. Şervîn (ö. 748/1347) hakkında bk. Zeyneddin Ömer b. el-Verdî, *Tetimmütü'l-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer-Târîhu İbnî'l-Verdî* (nşr. Ahmed Rifat el-Bedrâvî), I-II, Beyrut 1970, II, 493; Safedî, *A'yânü'l-asr*, V, 399; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 235; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 755; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 202-203; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, X, 183.

²² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 630.

²³ Vezir Emîr Seyfeddin Aytemüş en-Nâsirî (ö. 755/1354) hakkında bk., Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr* (nşr. Ali Ebû Zeyd v.dğr.), I-VI, Beyrut-Dimaşk 1998, I, 648-649; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 13; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 249; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, X, 300.

²⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 671.

²⁵ Vezir Emîr Mencek el-Yusufî'nin (ö. 776/1375) hayatı hakkında bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 248; İbn Dokmak, *el-Cevheru's-semîn fî siyeri'l-hulefâ ve'l-mülûk ve's-selâtîn* (nşr. Saîd A. Âşûr-Ahmed es-Seyyid Derrâc), Mekke 1982, s. 430; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 842, III/1, 247; a.mlf., *el-Hitât*, II, 320-324; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 220-221; a.mlf., *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr* (nşr. Hasan Habeşi), I-IV, Kahire 1998, I, 100-101; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XI, 133-134.

²⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 748; a. mlf., *el-Hitât*, II, 320.

²⁷ *Subhu'l-a'sâ*, V, 449.

matbahu's-sultânînin (sultana ait mutfak) ihtiyaçlarının giderilmesi ve bazı vergilerin tahsili dışında vezire bir şey kalmadığını ifade etmektedir.²⁸

Dîvânü'l-hâs ve ed-dîvânü'l-müfred dairelerine tevdi edilen görevler henüz kendi ellerinde iken vezirlerin en önemli malî görevleri arasında vezaret divanına (dîvânü'l-vizâre) ait gelir ve giderlere nezaret etmek geliyordu. Tarihçiler bu divana gelir getiren yerlerle ilgili bazı bilgiler sunmaktadır. Mesela Kalkaşendî, bu divana gelir getiren yerleri Cîze²⁹ ve Menfelût³⁰ olarak zikretmekte, Cîze'den elde edilen gelirlerin nakit olduğunu ve beytülmale gönderildiğini, Menfelût'tan elde edilen gelirlerin ise Cîze'den daha fazla olmakla birlikte buğday, bakla ve arpa gibi hububat cinsinden olduğunu ve sultana ait ambarlara nakledildiğini ifade etmektedir.³¹ İbn Şahin ez-Zâhirî (ö. 873/1468) ise Cîze'den bahsetmemekle birlikte Katya,³² Menfelût, Tarrâne³³ ve bazı iktâ beldelerinden elde edilen gelirlerin de bu divana nakledildiğini bildirmektedir.³⁴

Bu konuda önemli bilgiler veren İbnü'l-Cîân (ö. 885/1480) ise, vezaret divanına ait beldeleri daha tafsilatlı bir şekilde sıralamaktadır. Buna göre Kalyûb şehrinde³⁵ bulunan

²⁸ *el-Hitat*, II, 223-224.

²⁹ Piramitleri ile ünlü Cîze, Nil nehrinin batısında, Fustat'ın karşısında yer alan bir şehir idi. Geniş bilgi için bk. Şihabeddin Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Beyrut 1995-1996, II, 200; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 98; a.mlf., *et-Ta'rîf*, s. 219; İbn Dokmak, *Kitâbü'l-İntisâr li-vâsitati ikdî'l-emsâr* (nşr. Carl Vollers), IV-V, Frankfurt 1992, IV, 125-128; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 392; Makrîzî, *el-Hitat*, II, 205-206.

³⁰ Menfelût, Saîd bölgesinde Nil nehrinin batısında yer alan bir şehirdir. Geniş bilgi için bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 214; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 97; a.mlf., *et-Ta'rîf*, s. 220; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, V, 22; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 395; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 72, 74.

³¹ *Subhu'l-a'sâ*, III, 451-452. Ayrıca bk. David Ayalon, "The System of Payment in Mamluk Military Society", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I (1958), s. 281-282.

³² Katya, Şam yolu üzerinde, Mısır'dan Şam'a veya Şam'dan Mısır'a giden tüccarlardan vergi alınan önemli bir menzil idi. Geniş bilgi için bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 378; İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, s. 224; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, V, 52-53; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 401.

³³ Tarrâne, Mısır'da el-Bahriyye bölgesine ait beldelerden birisidir. Geniş bilgi için bk. İbn Dokmak, *el-İntisâr*, V, 103; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 456, 457.

³⁴ *Zübde*, s. 97.

³⁵ Kalyûb, Aşağı Mısır denilen bölgede, Kahire'nin 15 km. kuzeyinde yer alan bir şehirdir. Geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 99; a.mlf., *et-Ta'rîf*, s. 222; İbn Dokmak, *el-*

Dendenâ ve Kûmünnatrûn, Şarkıyye bölgesindeki³⁶ el-Kîrât ve eş-Şevbek, Garbiyye bölgesindeki³⁷ Demsîs'in yarı geliri, Nâmûn, Yohannes ve Ebû Ali el-Garbiyye mahalleleri, Münûf şehrinde³⁸ bulunan Kûmühinnâ, Buhayra'da³⁹ bulunan Suntays, Timillas, Netmâ ve Ahmed mahalleleri, Cîze bölgesindeki Zerzî, Sefetunehyâ ve Münyetürrehîne'nin bir kısmı, Feyyûm'da⁴⁰ bulunan Ebû Kesâ ve Kambeşâ, Behnesâ'daki⁴¹ Ebşâk ve Tambebû beldelerinin yarı geliri, Burtubat, Bûşkarâ, Deyrûlkasnûn, Sids, Helileyve ve Şümrülbasa,

İntisâr, V, 47-50; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 399; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 74, 129; Eymen Fuâd Seyyid, "Kalyûb", *DİA*, XXIV (2001), s. 270.

³⁶ Nil nehrinin doğusunda kalan bu bölge hakkında bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 99; a.mlf., *et-Ta'rîf*, s. 222; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, V, 51-68; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 400-401; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 74, 129.

³⁷ Nil nehrinin batısında ve Aşağı Mısır denilen yerde bulunan bu bölge hakkında bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 99; a.mlf., *et-Ta'rîf*, s. 223; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, V, 82-101; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 406; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 74, 129.

³⁸ Münûf, Aşağı Mısır'da bulunan bir şehirdir. Geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 99; a.mlf., *et-Ta'rîf*, s. 223; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, V, 43; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 405, 406; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 74, 129.

³⁹ Aşağı Mısır'da, Nil'in batısında kalan ve merkezî şehri Dementhûr olan Buhayra bölgesi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 98; a.mlf., *et-Ta'rîf*, s. 223; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, V, 43, 101-113; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 402; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 74, 129.

⁴⁰ Feyyûm, Yukarı Mısır'da bulunan bir şehirdir. Geniş bilgi için bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 286-288; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 98; a.mlf., *et-Ta'rîf*, s. 220; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 393-394; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 241-250; Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Feyyûm", *DİA*, XII (1995), s. 514-515.

⁴¹ Behnesâ da Yukarı Mısır'da yer alan şehirlerdendir. Geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 98; a.mlf., *et-Ta'rîf*, s. 220; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 393; Makrîzî, *el-Hitat*, I, 237-238.

Üşmüneyn şehrinde⁴² bulunan Bâvî, Delcâ ve köyleri, İhmîm'de⁴³ yer alan Belesfüre denilen yerler ve gelirleri vezaret divanına ait idi.⁴⁴

Vezaret divanının gelir kaynakları olan bu yerlerin bir kısmının zaman zaman buradan alınarak başka yerlere veya şahıslara tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 724 (1324) senesinde el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un, vezirin Cîze'den elde edilen gelirleri almasını yasakladığı ve tamamının kendi hazinesine yollanmasını emrettiği kaydedilmektedir.⁴⁵ Yine 781 (1380) senesinde Vezir Taceddin en-Neşv'in⁴⁶ vezaret divanından maaş alan bazı kimselerin aylıklarını keserek giderlerde tasarrufta bulunduğu, bunu haber alan ve o dönemde henüz emîr olan Berkuk'un vezirin tasarruf ettiği meblağ kadar gelir getiren araziye bu divandan alarak başka yerlere tahsis ettiği bildirilmektedir.⁴⁷ Neşv'den sonra vezirliğe tayin edilen Şemseddin Ebû'l-Ferec el-Maksî'nin,⁴⁸ Söz konusu yerlerin alınması sebebiyle vezaret divanı açık verdiğinden görevini yürütemeyerek istifa ettiği, bunun

⁴² Üşmüneyn, Nil'in batısında ve Yukarı Mısır'da yer alan şehirlerdendir. Geniş bilgi için bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 200; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 98; a.mlf., *et-Ta'rif*, s. 220; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, V, 15; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 394-395; Makrîzî, *el-Hitât*, I, 238-239.

⁴³ İhmîm, Yukarı Mısır'da yer alan ve Nil nehrinin doğusunda bulunan tarihi bir şehirdir. Geniş bilgi için bk. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 123-124; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 97; a.mlf., *et-Ta'rif*, s. 221; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, V, 25-28; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 396; Makrîzî, *el-Hitât*, I, 239-240.

⁴⁴ İbnü'l-Cîân zikretmiş olduğu bu yerlerin tamamı hakkında geniş bilgi vermektedir. Bu yerler için sırası ile bk. *Kitâbü't-Tuhfetü's-seniyye bi-esmâ'il-bilâdi'l-Misriyye* (nşr. Bernhard Moritz), Frankfurt 1992, s. 10, 12, 21, 78, 89, 109, 128, 130, 136, 144, 146, 151, 157, 159, 164, 165, 167, 169, 177, 179, 189.

⁴⁵ Makrîzî, *el-Hitât*, I, 206, II, 393.

⁴⁶ Vezir Taceddin en-Neşv'in (ö. 782/1380) hayatı hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 391, 407; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XI, 205; Zeyneddin Abdülbâsit b. Halil b. Şahin ez-Zâhirî el-Malatî, *Neylû'l-emel fî zeylî'd-Düvel* (nşr. Ö. Abdüsselam Tedmürî), I-IX, Beyrut 2002, II, 168; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, I/2, 266, 281.

⁴⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 374.

⁴⁸ Vezir Şemseddin Ebû'l-Ferec Abdullah el-Maksî (ö. 795/1393) hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 793; Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Kâdî Şühbe *Târîhu İbn Kâdî Şühbe* (nşr. Adnan Derviş), I-IV, Dimaşk 1977-1997, I, 487; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 460; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XII, 136; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, II, 332.

üzerine Kerimüddin b. Mekânîs'in⁴⁹ bu beldeler olmasa da vezirliğe ait yükümlülükleri yerine getirebileceğini vaat ederek vezir olmaya muvaffak olduğu kaydedilmektedir.⁵⁰

el-Melikü'z-Zahir Berkuk'un veziri Kâtibü Arlân'ın da⁵¹ vezirliği kabul etmek için bazı şartlar ileri sürdüğü belirtilmektedir.⁵² Emîr Muhammed b. es-Sakrî'nin⁵³ vezarete tayin edilirken, "Kâtibü Arlân'ın yaptığı gibi vezaret divanından alınan beldelerin iadesini şart koştuğu"⁵⁴ şeklindeki bilgiden, onun şartlarından birisinin vezaret divanından alınan beldelerin geri verilmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Vezaret divanından alınan bu beldelerin hangileri olduğu belirtilmemekle birlikte, İbnü'l-Cîân, Cîze'ye bağlı Dümû ve Üşmûneyn'e bağlı Bûk köyünün gelirlerinin önceden vezaret divanına ait olduğunu, ancak daha sonra başkalarına tahsis edildiğini bildirmektedir.⁵⁵

Vezaret divanının en fazla gelir kaybı ve malî dengesinin bozulması, Katya arazisinin elinden alınmasıyla olmuştur. Nitekim İbn İyâs (ö. 930/1524), 920 (1514) senesinde sultanın Katya arazisini vezaret divanından alarak büyük bir emîre iktâ olarak verdiğini ve bu sebeple

⁴⁹ Vezir Kerimüddin Abdülkerim b. Mekânîs'in (ö. 803/1401) hayatı hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, III/3, 1072; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 169-170; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIII, 22-23; a.mlf., *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfi* (nşr. Muhammed M. Emin-Nebî Muhammed Abdülaziz), I-VIII, Kahire 1984-1999, VII, 337-340; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylül'-emel*, III, 55; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, I/2, 636.

⁵⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/1, 410, 411; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 231.

⁵¹ Kâtibü Arlân diye meşhur Vezir Şemseddin İbrahim b. Abdullah el-Kiptî'nin (ö. 789/1387) hayatı hakkında bk. İbn Dokmak, *el-Cevheru's-semîn*, s. 463; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 569; a.mlf., *Dürerü'l-ukûd'l-feride fi terâcimi a'yânî'l-müfide* (nşr. Adnan Derviş-Muhammed el-Misrî), I-II, Dimaşk 1995, I, 122-125; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, I, 224-225; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 338-339; a.mlf., *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 26; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XI, 312; a.mlf., *el-Menhelü's-sâfi*, I, 74-76; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylül'-emel*, II, 250.

⁵² Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 486; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 272.

⁵³ Vezir Emîr Nasiruddin Muhammed b. el-Hüsâm Laçin es-Sakrî (ö. 794/1391) hakkında bk. İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, IX/2, 327-328; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 779; a.mlf., *el-Hitat*, II, 65; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, I, 453-454; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 448; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XII, 134.

⁵⁴ İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, IX/1, 237; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 727-728.

⁵⁵ *et-Tuhfetü's-seniyye*, s. 144, 182.

divanın gelir gider dengesinin tamamen bozulduğunu ve görevlerini yerine getiremediğini bildirmektedir.⁵⁶

Söz konusu müdahaleler neticesinde bazı gelirlerini kaybetmesi yüzünden malî açıdan zor durumda kalan vezaret divanı, bir taraftan da zaman içerisinde başka gelirler tahsis edilerek takviye edilmeye çalışılmıştır. Nitekim 844 (1440) senesinde sultanın Cîze'de bulunan arazilerine ilave vergiler konulduğu ve bunlardan elde edilen gelirin de takviye olarak vezire tahsis edildiği bildirilmektedir.⁵⁷ İbnü'n-Nahhâl⁵⁸ üçüncü defa vezirliğe tayin edildiğinde, malî durumunun bozuk olması sebebiyle vezaret divanına her ay dört bin dinar para ve altı yüz baş koyun yardımı yapılmasının kararlaştırıldığı bildirilmekte, onun bu yardımlara rağmen görevlerini yerine getiremediği ve daha sonra günde yetmiş beş bin dirheme ulaşan miktarda ilave yardım aldığı da belirtilmektedir.⁵⁹

Vezaret divanına ait gelirlerden birisi de meks (ç. mükûs) denilen gayr-ı şer'î vergilerdi. Makrîzî mekslerin birçoğuna vezirlerin nezaret ettiğini belirtirken, bunun vezirin elinde kalan birkaç görevden birisi olduğunu da ifade etmektedir.⁶⁰ Taceddin es-Sübkî (ö. 771/1370) vezirin kendi zamanında, mekslere nezaret eden bir kimse olarak görüldüğünü⁶¹ belirtmek suretiyle bu hususu teyit etmektedir.

Kaynaklarda bir çok meks çeşidine işaret edilmektedir.⁶² Bunlardan bazıları vezirlerle ilgilidir. Mesela Makrîzî, Memlûkler Devleti'nde ilk defa meks koyan vezirin Fâizî olduğunu ve bunu "el-hukuku's-sultaniyye" ve "el-muâmelâtü'd-dîvâniyye" diye isimlendirdiğini, köle,

⁵⁶ *Bedâiu'z-zühûr*, IV, 368.

⁵⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/3, 1221. Ayrıca bk. İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 346.

⁵⁸ Vezir Sadeddin Ferec b. Macid b. en-Nahhâl (ö. 865/1461) hakkında bk. İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 312; Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Kahire, ts., VI, 169; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylül-emel*, VI, 105; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 372-373.

⁵⁹ İbn Tağriberdî, *Havâdisü'd-dühûr fî meda'l-eyyâm ve's-şühûr* (nşr. Muhammed Kemaleddin İzzeddin), I-II, Beyrut 1990, II, 523, 571.

⁶⁰ *el-Hitat*, I, 111, II, 224.

⁶¹ *Muîdün-nîam*, s. 28.

⁶² Meks çeşitleri için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 227-228; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, IX, 286-287; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 150-152; a.m.f., *el-Hitat*, I, 88-89, 105-107.

hayvan ve bazı ticarî eşyaya meks terettüp ettirdiğini ve damân usulü⁶³ ile alkollü içkilerden ve umumhânelerden vergi topladığını kaydetmektedir.⁶⁴

Fâizî ayrıca gayri menkuller üzerine de meks koymuştur. Bunlardan en çok bahsedilenler taskî' ve takvîm denilen vergilerdir.⁶⁵ İbn Şeddâd (ö. 684/1285), taskî'nin her türlü gayri menkule konulan vergi olup, sahiplerinden her sene muayyen bir miktar olarak tahsil edildiğini, takvîmin ise evlere değer biçilmesinden sonra her dinardan bir dirhem olmak üzere tespit edilip alınan vergi olduğunu bildirmekte, bunların Vezir Bahaeddin b. Hinnâ'nın gayretleri ile el-Melikü'z-Zâhir Baybars (658-676/1260-1277) tarafından kaldırıldığını ilave etmektedir.⁶⁶ Ancak bu vergiler daha sonra tekrar getirilmiş olmalıdır. Zira Taceddin b. bintî'l-Eazz'in⁶⁷ ikinci vezirliği sırasında bunların kaldırılması için büyük gayret gösterdiği ve sonunda buna muvaffak olduğu bildirilmektedir.⁶⁸

Vezirlerin ihdas ettikleri mekslerden birisi de, nısfu's-semserere denilen ve satılan mallardan elde edilen her yüz dirhem için biri sultana diğeri komisyoncuya olmak üzere alınan iki dirhem komisyon vergisiydi. Vezir İbnü's-Şeyhî'nin ihdas ettiği bu verginin el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun tarafından kaldırıldığı belirtilmektedir.⁶⁹

Şarkıcı ve umumhâne kadınları ile her türlü düşün için konulan damânü'l-meğânî ve ev alım satımından alınan damânü'l-karârîf adlı mekslerin de vezirlerle ilgisinin olduğu

⁶³ R. Dozy, iltizama benzeyen damân usulünü vergilerin bir garantör vasıtasıyla toplanması olarak tarif etmektedir (*Supplément aux Dictionnaires Arabes*, I-II, Beyrut 1968, II, 14). Ayrıca bk. Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt (A. H. 564-741/A. D. 1169-1341)*, London 1972, s. 136-137; Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 408-423.

⁶⁴ *el-Hitat*, I, 105, II, 90.

⁶⁵ Mekîn b. el-Amîd, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 165-166; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 384.

⁶⁶ *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir* (nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1983, s. 301.

⁶⁷ Vezir Taceddin Abdülvehhab b. bintî'l-Eaz (ö. 665/1267) hakkında bk. Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, s. 240; Yûnînî, *Zeylû Mir'ât*, II, 369-371; Baybars el-Mansûrî, *Muhtârü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhamid Salih Hamdan), Kahire 1993, s. 9-10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 140-146 Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: sene 651-700* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmûrî), Beyrut 1999-2000, sene 661-670, s. 199-200; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr an kudâti Mısır* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1998, s. 258-263.

⁶⁸ İbn Hacer, *Ref'u'l-isr*, s. 259.

⁶⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 150-151; a.mlf., *el-Hitat*, I, 89; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, IX, 45-46.

anlaşılmaktadır. Daha önce bazı vezirlerin çok gelir getirdiği için işleme koydukları⁷⁰ damânü'l-meğânî 778 (1376) senesinde Sultan el-Melikü'l-Eşref Zeyneddin II. Şaban (764-778/1363-1376) tarafından kaldırılmıştı. Uygulamaya göre düğün sahipleri bu vergiyi toplayan görevliye beş yüz dirhem ödemek zorundaydı. Kadınlar da söz konusu görevliden itlak denilen izin belgesini almadan zıfâf için süslenemezlerdi. Yine evlenme ve sünnet merasimlerinde bu görevliden itlak alınmadan def çalınamazdı. Alınan her itlak belgesi için ayrı bir vergi belirlenirdi. Şarkıcı kadınlar evlerinden başka bir yerde kalacaklarsa mutlaka vergi ödemek zorundalardı. Evlerinde kalıp kalmadıkları bu görevlinin adamları tarafından her gece teftiş edilirdi. Umumhâne kadınları için de ayrıca belirlenmiş vergiler vardı. Yukarı ve Aşağı Mısır'ın çeşitli yerlerinde, hem şarkıcı hem de umumhâne kadınlarının kalabilmeleri için tahsis edilmiş belirli yerler vardı. Söz konusu kadınlar buralarda kalabilmek için belirlenen vergileri öderlerdi. Yine aynı sene içerisinde vezirlerin sık sık başvurduğu damânü'l-karârîf denilen ve ev satın almak isteyenlerin her bin dirheme yirmi dirhem olarak ödemek zorunda oldukları vergi de ortadan kaldırılmıştı. Söz konusu vergi yürürlükte iken sıkı bir şekilde takip edilir ve bu vergiyi ödeyenlere bir belge verilirdi. Bu belge olmadan alım-satım işlemi onaylanmazdı.⁷¹

Vezir Kerimüddin b. Mekânîs'in hacı adaylarının toplandıkları yere giderek yolculuk için satın aldıkları develere ait evrakları incelediği ve bu deve ticaretinden alınan meksleri yürütmekle görevli mübaşirlerin mührü bulunmadığında hacılara ağır para cezaları verdiği kaydedilmektedir.⁷²

Vezir Bedreddin Muhammed b. et-Tûhî'nin⁷³ tahıllardan çuval başına üç dirhem alınan bir vergi olarak tarif edilen meksü'l-ğalle⁷⁴ adlı vergiyi iptal ettiğinden bahsedilmesi⁷⁵

⁷⁰ Makrîzî 749 (1348-1349) senesinde Vezir Mencek el-Yusufî'nin Kahire'deki veba salgını nedeniyle damânü'l-meğânîyi toplayan dâmineden tahsil edilecek meksi üçte bir oranında azalttığını bildirmektedir (*es-Sûlûk*, III/3, 783).

⁷¹ Makrîzî, *es-Sûlûk*, III/1, 266-267. Ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 127.

⁷² Makrîzî, *es-Sûlûk*, III/1, 343; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 177.

⁷³ Vezir Bedreddin Muhammed b. Muhammed et-Tûhî (ö. 807/1404-1405) hakkında bk. Makrîzî, *es-Sûlûk*, III/3, 1167; İbn Hacer, *Zeylû'd-Dürrü'l-kâmine*, s. 110; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, XIII, 38; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 36; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, III, 122; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II/2, 724.

söz konusu meksin de vezirler tarafından toplandığını göstermektedir. Vezir Taceddin Abdürrezzak b. Katibi'l-Münâhât'ın⁷⁶ ise, dârü't-tüffâh meksi⁷⁷ diye bilinen ve daha önce ortadan kaldırılmış olan vergiyi yeniden yürürlüğe koyduğu belirtilmektedir.⁷⁸

Vezir Sadeddin b. el-Bakarî'nin⁷⁹, Kahire'deki bir köprünün yanına meks tahsilatı için büro inşa ettirdiği zikredilmektedir.⁸⁰ Memlükler'in son dönemi tarihçilerinden Hatîb el-Cevherî (ö. 900/1495) kendi dönemindeki vezirlerin meksleri aşırı bir şekilde artırdıklarını, hatta dîvânü'l-mevârîs'i'l-haşıyyeye⁸¹ dahi vergi koyduklarını, bu vezirlerden Muhammed el-Babâvî'nin⁸² kendisinden önceki vezirlerle anlaşması bulunan kimselere dahi yirmi sene hatta daha fazla geriye dönük meks terettüp ettirdiğini kaydetmektedir. Müellif, Vezir Yeşbek min⁸³ Mehdi'nin⁸⁴ bazı meksleri ortadan kaldırdığını, bunların aylık tahsilatı bin dinarı geçen

⁷⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 254.

⁷⁵ İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 524.

⁷⁶ Vezir Taceddin Abdürrezzak b. Abdullah b. Kâtibi'l-Münâhât (ö. 827/1424) hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 673-674; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 335; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 121-122; a.mlf., *el-Menhelü's-sâfi*, VII, 257-259; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, IV, 194-195; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, IV, 153; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 92.

⁷⁷ Kaynaklarda mahiyeti hakkında bilgi verilmeyen bu meks, adından da anlaşıldığı gibi sebze ve meyve ticaretinden alınan bir vergi çeşidi olmalıdır.

⁷⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 621; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 335; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 121.

⁷⁹ Vezir Sadeddin Nasrullah b. el-Bakarî (ö. 799/1397) hakkında bk. İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, IX/2, 478; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 885; a.mlf., *el-Hitat*, II, 65-66; İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, I, 646-647; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 543; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XII, 160; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, II, 379; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, I/2, 488.

⁸⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, II, 148.

⁸¹ Ölenlerin isimlerinin kaydedildiği, vârisi olmayan terekelerin belirlendiği, dolayısıyla bütün verâset işlerinin yürütüldüğü bu divan hakkında geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 33, XI, 93, 324, 373, 375, XIII, 384, 385; Abdülmun'im Macid, *Nüzum*, I, 76-77.

⁸² Vezir Muhammed el-Babâvî (ö. 869/1465) hakkında bk. İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 340-342; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 118-119; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VI, 218; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 431-432.

⁸³ Türk Memlükler döneminin sonlarına doğru kullanılmaya başlandığı görülen ve Çerkez Memlükler döneminde yaygınlaşan "min" nisbesinin tam olarak neyi ifade ettiğini tespit etmek güçtür. Bununla birlikte, Memlük araştırmacılarından Ayalon, bu nisbenin ne anlama geldiğini tam olarak tespit

Katya, kereste tüccarlarına konulan el-haşşâbîn ve yün ticaretine konulan el-gazel meksleri olduğunu ilave etmektedir.⁸⁵

Kahire ve Mısır'a kara ve deniz yoluyla getirilen ticaret mallarından alınan vergilerin de vezaret divanının gelir kaynaklarından olduğu bildirilmektedir.⁸⁶ Mısır-Suriye güzergahında yer alan Katya'ya gelen tüccarlardan vergi alınır, Şam'dan gelenlerin bu şehirden, Mısır'dan gelenlerin de Mısır'dan almak zorunda olduğu ellerindeki ticaret mallarını gösteren zabıtlar bulunmayanlar Katya'da bekletilirdi.⁸⁷

Kaynaklarda, bu vergilerin ağırlığından da bahsedilmektedir. Mesela Vezir Fâizî'nin tüccarlara ağır vergiler getirdiği söylenmiştir.⁸⁸ Diğer yandan el-Melikü'l-Mansur Hüsameddin Laçin'in (696-698/1296-1299), Vezir Fahreddin el-Halilî'yi⁸⁹ narh koymak suretiyle tüccarlara haksızlık yapmaması hususunda ikaz ettiği bildirilmektedir.⁹⁰ Vezir Kerimüddin b. Mekânîs'in de ağır vergiler koymak suretiyle tüccarlara bir takım haksız uygulamalar yaptığı kaydedilmektedir.⁹¹ Vezir Kâtibü Arlân'ın tüccarları belirlediği fiyattan buğday almaya zorlayarak

etmenin mümkün olmadığını söylemekte, ancak bazı örneklerden hareketle "min" nisbesi ile ilgili birtakım tahminler yapılabileceğini belirtmektedir. Bu nisbenin yapıldığı şahıs için üç ihtimal bulunduğunu ifade eden araştırmacı, özetlemek gerekirse birincisinin memlûkü satın alan tacir, ikincisinin onu azat eden kişi olduğunu söylerken, son olarak da zayıf bir ihtimalle "bin" kelimesinin tahrif edilerek "min" şekline dönüşmüş olabileceğini, ancak bu son şıkla ilgili bir örnek bulamadığını kaydetmektedir. Bk. David Ayalon, *The Mamlûk Military Society*, Collected Studies, London 1979, IV. kısım, s. 223-232.

⁸⁴ Emîr Yeşbek min Mehdî (ö. 885/1480) hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 272-274; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, VII, 271, 274; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 170-171, 172-174, 177; Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Tolun, *Müfâkehâtü'l-hillân fî havâdisi'z-zamân* (nşr. Halil el-Mansur), Beyrut 1998, s. 26.

⁸⁵ *İnbâü'l-hesr bi-ebnâi'l-asr* (nşr. Hasan Habeşî), Kahire 1970, s. 38, 39.

⁸⁶ İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 97.

⁸⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rîf*, s. 224; İbn Battûta, *Rihle*, I, 232; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, V, 52-53.

⁸⁸ Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 6; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, 384; a.mlf., *el-Hitât*, II, 90.

⁸⁹ Vezir Fahreddin Ömer b. Abdilaziz b. el-Halilî (ö. 711/1312) hakkında bk. İbnü's-Sukâi, *Tâîf Kıtâbi Vefeyât*, s. 126; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 192; Safedî, *A'yânü'l-asr*, III, 635-638; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 66; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 113; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 100-101.

⁹⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 823.

⁹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 444; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 234.

büyük zarara uğrattığı⁹² şeklindeki bilgi de bu tür örneklerdendir. Yine el-Melikü'n-Nasır Ferec'in ([801-808/1399-1405], [809-815/1405-1412]) vezirlerinin, tüccarları yüksek fiyattan mal satın almaya zorlayarak büyük zulümler yaptıkları zikredilmiştir.⁹³

Divânü'l-mevârisi'l-haşriyye vasıtasıyla elde edilen ve beytülmale nakledilen hasılatın da vezaret divanının varidatı arasında olduğu belirtilmektedir.⁹⁴ Kalkaşendî, bu divan vasıtasıyla elde edilen gelirlerin vezirin nezareti altında beytülmale gönderildiğini bildirmektedir.⁹⁵ Makrîzî de kendi zamanında mevârisü'l-haşriyye ile vezirin ilgilendiğini ve onun bazen adil davranıp, bazen de haksızlıklar yaptığını ifade etmektedir.⁹⁶ Kaynaklarda bu hususta bazı uygulama örneklerine rastlanmaktadır. Mesela Vezir Fahreddin b. el-Halilî'nin vezaret divanının açıklarını kapatmak için mevârisü'l-haşriyyede haksız uygulamalara gittiği, hatta vârisi olsa dahi miraslara el koyduğu belirtilmekte,⁹⁷ tahta çıkan el-Melikü'l-Mansur Hüsameddin Laçin'in, onu bu hususta haksızlık yapmaması için uyardığı kaydedilmektedir.⁹⁸ Sehâvî (ö. 902/1497), Vezir Takıyyüddin Musa b. Ebî Şakir'i,⁹⁹ vezirliği sırasında mevârisü'l-haşriyyede adaletli davrandığı için övmüştür.¹⁰⁰

Diğer taraftan mevârisü'l-haşriyyeden elde edilen gelirlerin bazen başka müesseseler tarafından tahsil edildiği de görülmektedir. Nitekim 813 (1411) senesinde bu divana ait gelirlerin üstâdâr tarafından tahsil edildiği kaydedilmekte, ancak bir süre sonra 817 (1414)

⁹² Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 553; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 318.

⁹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 226.

⁹⁴ İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 97.

⁹⁵ *Subhu'l-a'sâ*, III, 460.

⁹⁶ *el-Hitat*, I, 111.

⁹⁷ Makrîzî, *Kitâbü İğâseti'l-ümme bi keşfi'l-ğumme* (nşr. M. Mustafa Ziyâde-Cemaleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1957, s. 37-38.

⁹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 823.

⁹⁹ Vezir Takıyyüddin Abdülvehhab b. Abdullah b. Musa b. Ebî Şakir (ö. 819/1416) hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 378; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 110-111; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIV, 144; a.m.f., *el-Menhelü's-sâfi*, VII, 383-384; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, IV, 249, V, 102-103; Abdülbâsit el-Malaî, *Neylû'l-emel*, III, 316; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühur*, II, 29.

¹⁰⁰ *ed-Dav'ü'l-lâmi*, V, 103.

yılında bu divanıa ilgilenme görevinin tekrar vezire verildiği bildirilmektedir.¹⁰¹ 852 (1448) senesine geldiğinde mevârisü'l-haşriyye divanının bu defa nâzırı'l-hâssa bağlandığı, ancak üç gün sonra tekrar vezire iade edildiği belirtilmektedir.¹⁰²

Vezaret divanına ait gelirlerden birisi de himâ (koru) arazileri¹⁰³ ve müste'cirât denilen kiraya verilmiş beldelerden elde edilen hasılat idi.¹⁰⁴ Makrîzî, himâyât ve müste'cirâtın el-Melikü'n-Nasır Ferec zamanında ortaya çıktığını ve bu uygulama sebebiyle Mısır'daki bir çok arazinin harap olduğunu söylemektedir.¹⁰⁵ Makrîzî'nin bu tespitiyle birlikte, müste'cirât uygulamasının bundan çok önce var olduğuna dair bazı örneklerle rastlanmaktadır. Nitekim 703 (1304) senesinde vezir olabilmek için gayret sarfeden İbnü's-Şeyhî'nin bazı emîrlere bu hususta yardımcı olsunlar diye vezirliğe getirilirse vezaret divanına ait beldeleri onlara kiralamayı vaat ettiği kaydedilmektedir.¹⁰⁶ Yine Kâtibü Arlân'ın vezirliğe tayin edildiği sırada vezaret divanının zor durumda olduğu, buraya ait beldelerin düşük meblağlar karşılığında emîrlere kiralandığı ve ücretlerinin peşin alınıp harcandığı¹⁰⁷ şeklindeki bilgiler de müste'cirât uygulamasının el-Melikü'n-Nasır Ferec'ten önce var olduğunu göstermektedir.

Müste'cirât uygulaması daha sonraki dönemlerde de devam etmişti. Nitekim Hatîb el-Cevherî, 873 (1468-1469) senesinde vefat eden iki kişinin hal tercemelerinde, bunların, Kerimüddin b. Kâtibi'l-Münâhât ve Eminüddin İbrahim b. el-Heysam'ın¹⁰⁸ vezirlikleri sırasında vezarete ait beldeleri kiraladıklarından bahsetmektedir.¹⁰⁹

¹⁰¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 160, 282; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 463, III, 35.

¹⁰² İbn Tağriberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 176, 177; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk*, Kahire, ts., s. 215. Ayrıca bk. Richard T. Mortel, "The Decline of Mamlûk Civil Bureaucracy in the Fifteenth Century: The Career of Abû'l-Khayr al-Nahhâs, *Journal of Islamic Studies*, IV/2 (1995), s. 179.

¹⁰³ Himâ, özel mülkiyet altında olmayan arazilerin hayvan otlatmak üzere kamu yararına tahsisi ve bu araziler için kullanılan hukuki terim olarak tarif edilmektedir. Bu hususta bk. Hacı Mehmet Günay, "Himâ", *DİA*, XVIII (1998), s. 52.

¹⁰⁴ İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 97; İbn Tağriberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 571.

¹⁰⁵ *el-Hıfat*, I, 111.

¹⁰⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 954; Aynî, *İkdü'l-cümân*, IV, 314.

¹⁰⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 569; a.mlf., *Dürerü'l-ukûd*, I, 122; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XI, 312.

¹⁰⁸ Vezir Eminüddin İbrahim b. Mecdüddin Abdülgani b. el-Heysam (ö. 859/1455) hakkında bk. İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 175-176; a.mlf., *Havâdisü'd-dühûr*, II, 552-554; Sehâvî, *ed-*

İbn Şahin ez-Zâhirî (ö. 873/1468) rûsûmü vilâyât denilen bir vergiyi de vezaret divanının gelirleri arasında göstermektedir.¹¹⁰ Diğer kaynaklarda da bu isimde bir vergiden bahsedilmekte, valiler, nâipler ve komutanlar tarafından pazar amirleri ve umumhâne yöneticilerinden alınan bu verginin el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun tarafından ortadan kaldırıldığı bildirilmekte, ancak vezaretle ilgisine işaret edilmemektedir.¹¹¹

Vezaret divanı gelirlerinin toplu bir sunumunu yapan İbn Şahin ez-Zâhirî son olarak çeşitli bölgelerdeki kuyulardan, şeker kamışı ve fıstık ziraatinden elde edilen gelirler ve dolâbû's-sevâkî denilen sulama araçları vasıtasıyla yapılan ziraatten tahsil edilen varidatın da bu divanın gelirleri arasında olduğunu belirtmektedir.¹¹² es-Sevâkî nezaretinin vezire ait olduğuna İbn Tağriberdî (ö. 874/1469) ve Sehâvî de işaret etmişlerdir.¹¹³

Buraya kadar sayılan gelirlere nezaret eden vezir söz konusu varidatın gerekli yerlere harcanmasını sağlamakla da yükümlü idi. İbn Şahin ez-Zâhirî, vezir divanına ait yükümlülükleri yabancı ülkelerden gelen elçilerin yiyeceklerinin temini, sultana ait yemekleri ifade eden esmitatü'l-hâssî's-sultânî¹¹⁴ masraflarının karşılanması, sultanın gerçekleştirdiği inşaa ve imar faaliyetlerinin giderlerinin ödenmesi, sultan memlûklerinin râtibü'l-lahm denilen günlük et istihkakları ve yemeklerinin verilmesi, beytülmale yüklenen her türlü ihsan, ulûfe ve sadakaların ödenmesi, el-istablâtü's-şerîfe denilen sultana ait ahırlardaki hayvanların saman, yulaf vb. yemlerinin temin edilmesi şeklinde sıralamaktadır.¹¹⁵

Dav'ü'l-lâmi', I, 67-68; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, V, 436-437; İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zühûr*, II, 323-324.

¹⁰⁹ *İnbâû'l-hesr*, s. 85, 98.

¹¹⁰ İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 97.

¹¹¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 227-228; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 151; a.mlf., *el-Hitât*, I, 89; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, IX, 46.

¹¹² *Zübde*, s. 97. Ayrıca bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 376, dn. 1.

¹¹³ İbn Tağriberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 177; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 215.

¹¹⁴ Esmitatü'l-hâssî's-sultânî hakkında geniş bilgi için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VIII, 221-222; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 40-41; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 56; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 210-211.

¹¹⁵ *Zübde*, s. 97-98. Krş. Muhammed b. Ebî'l-Feth Muhammed es-Sûfî eş-Şâfiî, *Kitâbü's-Safve fi vasfî'd-diyâri'l-Misriyye ve nizâmi'l-Memâlik* (nşr. Talâl Cemil er-Rifâî), Kahire 1992, s. 168-170.

Kaynaklarda bunların bir kısmı ile ilgili örnekler bulunmaktadır. Mesela Makrîzî'nin, üstâdârlık, dîvânü'l-müfred ve hâs nazırlığı görevlerinde bulunan bir şahsın aylık olarak ödemekle yükümlü olduğu sultana ait hayvanların alık denilen yemlerinin miktarının yüksekliğine işaret ederken, bu miktara vezirin üstlendiği kısmın dahil olmadığını söylemesinden¹¹⁶ vezirin de sultanın hayvanlarının yemini temin etmekle yükümlü kimseler arasında olduğu anlaşılmaktadır. Yine Emîr Mencek el-Yusufî'nin vezirliğe tayin edildikten sonra el-İstablî's-sultânîdeki hayvanların yemlerinde büyük miktarda kısıtlamaya gittiği¹¹⁷ 837 (1433) senesinde sultanın vezir ve üstâdâr olan Kerimüddin b. Kâtibi'l-Münâhât'ı, Şam'a yapacağı sefer için vezaret divanına ait olan alıkı hazırlamakla görevlendirdiği¹¹⁸ şeklindeki bilgiler de bu hususu teyit eden diğer örneklerdir.

728 (1328) senesinde sultanın komşu bir ülkeden Kahire'ye gelen bir emîri ağırlamakla veziri görevlendirmiş olması¹¹⁹ vezirlerin elçilerin ağırlanmasıyla ilgili görevlerine örnek olarak gösterilebilir.

Vezir Mencek el-Yusufî'nin Ramazan ayında ve her iki bayramda verilmesi âdet olan ziyafetleri vezaret divanına ağır yük getirdiği gerekçesiyle iptal ettirmesi,¹²⁰ esmitatü's-sultânî giderlerini vezirin karşıladığına dair örneklerdendir. Ancak bu örnekte Mencek el-Yusufî'nin vezirliğin yanı sıra, esmitatü's-sultânî işini düzenlemekle yükümlü olan üstâdârlık görevini yürüttüğü de göz önüne alınmalıdır. Bu noktada vezirin görevinin sadece masrafları ödemek olduğu, organizasyonun üstâdâr tarafından yapıldığı sonucuna varmak daha uygun gözükmektedir. Yine 800 (1398) senesinde sultanın umumi bir ziyafet için üstâdârla birlikte Vezir Bedreddin Muhammed b. et-Tûhî'yi de görevlendirmiş olması¹²¹ bu husustaki bir başka örnektir.

¹¹⁶ *Dürrü'l-ukûd*, I, 114.

¹¹⁷ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 749; a.mlf., *el-Hıtat*, II, 320.

¹¹⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 904; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 513.

¹¹⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 294.

¹²⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 807, 810; a.mlf., *el-Hıtat*, II, 322.

¹²¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 902; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 15; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XII, 81.

Sultana ait bazı inşaa ve imar faaliyetlerinin giderlerinin de vezir tarafından ödendiğini gösteren örnekler mevcuttur. Mesela 746 (1345) senesinde el-Melikü'l-Kamil Seyfeddin Şaban'ın (746-747/1345-1346) vezaret divanına ait masraflardan olan imar faaliyetlerini durdurduğu kaydedilmektedir.¹²² Vezir Mencek el-Yusufi'nin de sultana ait imar faaliyetlerini durdurarak vezaret divanının giderlerini azalttığı bildirilmektedir.¹²³ 823 (1420) senesinde sultan, Vezir Bedreddin Hasan b. Nasrullah'ı¹²⁴ metruk vaziyetteki bir meydanı yeniden imar etmekle görevlendirmiştir.¹²⁵ Yine 919 (1513) senesinde Cîze arazilerinin sulanmasında kullanılan bir bendin yıkılması üzerine sultanın, Vezir Yusuf el-Bedrî'yi¹²⁶ bendi yeniden inşaa etmekle görevlendirdiği kaydedilmektedir.¹²⁷

Kaynaklarda vezirin üstlendiği harcamalarla ilgili en fazla örnek beytülmale yüklenen ihsan ve ulûfeler ile sultan memlûklerinin et istihkakları ile ilgili olanlardır. Mesela el-Melikü's-Salih İmadüddin İsmail'in (743-746/1342-1345) hizmetçi ve cariyelere yaptığı ihsanlar ve bir çok kimseye bağlattığı maaşlar, vezaret divanının yükünü artırmış ve vezir bunları karşılamaktan aciz kalmıştı. Bunun üzerine el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun dönemi uygulamalarına geri dönülerek tasarrufa gidildi ve divanın malî açıdan zorluktan kurtulması sağlandı.¹²⁸ 745 (1345) senesinde ise beytülmal ve vezaret divanının ödediği maaş ve ihsanlardaki artışlar dolayısıyla, divan görevlerini yerine getiremez hale gelmiş, vezir, sultan memlûklerinin et ve şeker istihkaklarını ödeyememişti. Bunun üzerine sultanın ailesi hariç

¹²² Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 682.

¹²³ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 749; a.mlf., *el-Hıfat*, II, 320.

¹²⁴ Vezir Bedreddin Hasan b. Nasrullah (ö. 846/1442) hakkında bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, IV, 202-203; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 494-495; a.mlf., *Havâdisü'd-dühûr*, I, 83-85; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, III, 130-131; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 49-51; Nureddin Ali b. Davud b. İbrahim es-Sayrafi el-Hafîb el-Cevherî, *Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fî tevârîhi'z-zamân* (nşr. Hasan Habeşî), I-IV, Kahire 1970-1994, IV, 262; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 234-235.

¹²⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 529; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 221; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIV, 95.

¹²⁶ Kaynaklarda hayatı hakkında bir kayıt bulamadığımız Vezir Yusuf el-Bedrî ile ilgili ulaşabildiğimiz yegâne bilgi, 925 (1519) senesinde İstanbul'a gitmek üzere bindiği geminin batması sonucu boğularak öldüğü şeklindedir. Bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, V, 291.

¹²⁷ İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, IV, 329.

¹²⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 627.

geri kalan herkesin şeker istihkakı kesildi, el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun döneminden sonra bağlanan maaşlar iptal edildi ve memlûklere tahsis edilen et vb. yiyeceklerden büyük oranlarda kesintiye gidildi.¹²⁹

Sultanların bir çok kimseye maaş bağlatıp, ulûfe dağıtmaları şeklindeki keyfi harcamaları vezaret divanını zor duruma sokuyordu. Bu sebeple vezirler çeşitli önlemler almak zorunda kalıyorlardı. Nitekim 747 (1346) senesinde vezirin idaresi altında bulunan havâichâne¹³⁰ giderlerinden dört bin dirhem kesintiye gidildiği kaydedilmektedir.¹³¹ 750 (1350) senesinde vezirin, el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun döneminde on üç bin dirhem olan havâichâne giderlerinin yirmi iki bin dirheme ulaştığını belirterek şikayetçi olduğu ve bu sebeple gelir-gider cetveli hazırlattığı, bunun sonucunda gelirlerin on milyon dirhem, vezaret ve hâs divanlarının ortak giderlerinin yirmi dört milyon altı yüz bin dirheme ulaştığının tespit edildiği bildirilmektedir.¹³² İbn Zebûr diye tanınan Vezir Alemüddin Abdullah b. Taceddin'in¹³³ göreve tayin edildikten sonra hemen hesapları incelemeye aldığı, beytûmal ve sultana ait ambarlarda para ve yiyecek bulunmadığı hususunda zabıt tutturarak sultan ve ümeraya arz ettiği, daha sonra aldığı bazı tedbirler neticesinde havâichâne için gerekli şeker, yağ, fındık, fıstık, badem ve diğer yiyecekleri temin ederek depolara gönderdiği kaydedilmektedir.¹³⁴ Aynı vezirin et fiyatlarının aşırı yükselmesi sebebiyle zarara giren komisyoncuları devreden çıkararak bizzat kendisinin koyun satın aldığı da belirtilmektedir.¹³⁵

¹²⁹ Makrîzî, *es-Sûlûk*, II/3, 671; a.mlf., *el-Hıtat*, II, 50, 231.

¹³⁰ Havâichâne, sultanın mutfağı, ümera, devlet görevlileri ve sultan memlûklerinin et ve baharat ihtiyaçlarının temin edildiği, vezirin nezareti altında bulunan zahire ambarıdır. Geniş bilgi için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VIII, 221-224; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 12.

¹³¹ Makrîzî, *es-Sûlûk*, II/3, 715.

¹³² Makrîzî, *es-Sûlûk*, II/3, 808.

¹³³ Vezir Alemüddin b. Zebûr (ö. 755/1354) hakkında bk. Safedî, *A'yânü'l-asr*, II, 652-656; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 258; Bedreddin Hasan b. Ömer b. Habîb, *Tezkiretü'n-nebîh fî eyyâmî'l-Mansûr ve benîh* (nşr. M. Muhammed Emin-Said A. Âşûr), I-III, Kahire 1976-1986, III, 179-180; Makrîzî, *es-Sûlûk*, II/3, 881-883; a.mlf., *el-Mukaffe'l-kebîr*, IV, 426-433; a.mlf., *el-Hıtat*, II, 60-62; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 147; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, X, 299.

¹³⁴ Makrîzî, *es-Sûlûk*, II/3, 828; a.mlf., *el-Mukaffe'l-kebîr*, IV, 428.

¹³⁵ Makrîzî, *es-Sûlûk*, II/3, 854.

Vezir Kâtibü Arlân da İbn Zebûr gibi vezaret divanındaki bu tür giderleri kontrol altına alarak işleri düzene sokmuştu. Et istihkakları için aldığı koyunların kesiminde bizzat hazır bulunuyor ve hak sahiplerine kendisi dağıtıyordu. Şeker imalathâneleri kapatıldığı için kesilen şeker istihkaklarını, imalathaneleri yeniden faaliyete sokarak ödemeye başladı. Diğer taraftan boş olan beytûlmali parayla, ambarları da zahire ile doldurdu.¹³⁶

Vezir Fahreddin Macid b. Gurâb¹³⁷ vezirliği esnasında sultan memlûkleri, ümera ve devlet görevlilerine tahsis edilmiş olan et istihkaklarını et olarak değil muayyen bir miktar para şeklinde vererek bu sıkıntıyı gidermeye çalıştı. Onun et istihkakları yerine ödediği para etin gerçek değerinin altında olduğundan divanın yükü hafifledi, zira daha önce günlük et gideri elli bin dirhemi aşıyordu. O ve kendisinden önceki vezirler bu parayı ödemekten aciz kaldıklarında hakarete uğruyorlardı. Bu açıkları kapatamayan vezirler ya kaçıp gizleniyor ya da istifa ediyorlardı. Buna imkan bulamayanlar da cezalandırılıyorlardı. Vezirlerden et parasını tahsil eden araçlar güç sahibi kimseler olduklarından bu parayı ya vezirden alıyorlar veya vezirin yönlendirdiği bir kimseden tahsil ediyorlardı. Vezir günlük et parasını o gece bir şekilde ödeyemezse bu araçlar tarafından aşağılanıyor, evindeki yatağı dahil ne varsa elinden alınıyordu. Dolayısıyla et istihkakının Fahreddin Macid b. Gurâb tarafından para olarak ödenmeye başlanması daha sonraki vezirlere de büyük kolaylık sağladı ve onları rahatlattı.¹³⁸

Vezir Kerimüddin b. Kâtibi'l-Münâhât da¹³⁹ et istihkaklarının fazlalığı sebebiyle bir takım tedbirler almıştı. Çok sayıda koyun satın alarak et fiyatlarının yükselmesine mani oluyordu. Bunları istediği fiyattan satıyor, daha sonra da piyasaya çok sayıda koyun vererek

¹³⁶ Makrîzî, *Dürrü'l-ukûd*, I, 124.

¹³⁷ Vezir Fahreddin Macid b. Gurâb (ö. 811/1409) hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 87, 89; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 401; a.mlf., *Zeylû'd-Dürrü'l-kâmine*, s. 133; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIII, 173; Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi*, I, 65, 66, VI, 234-235; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, III, 176.

¹³⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 39.

¹³⁹ Vezir Kerimüddin Abdülkerim b. Kâtibi'l-Münâhât (ö. 852/1448) hakkında bk. İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XV, 527; a.mlf., *Havâdisü'd-dühûr*, I, 169, 188-189; a.mlf., *el-Menhelü's-sâfi*, VII, 340-344; Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi*, IV, 313-314; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 243-244; Abdülbasit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, V, 253; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 263.

tekrar fiyatları düşürüyordu. Ancak bu yüzden Kahire'ye gelen koyun tüccarlarının sayısı azalmış ve et sevkinde sıkıntı ortaya çıkmıştı.¹⁴⁰

Askerlerin et istihkaklarının fazla olması, gelirleri bunu karşılamayan vezirleri sık sık zor duruma düşürüyordu. Mesela 2 Recep 832 (7 Nisan 1429) tarihinde sultan memlûklerinden bir grubun, et istihkaklarının gecikmesi sebebiyle Vezir Kerimüddin b. Kâtibi'l-Münâhât'ın evini yağmaladığı bildirilmektedir.¹⁴¹ Yine 858 (1454) senesinde vezaret divanının zor durumda olması nedeniyle Vezir Eminüddin İbrahim b. el-Heysam'ın sultanla konuşarak ümera, sultan memlûkleri ve diğer görevlilere dağıtılan etlerde kesintiye gidilmesini temin ettiği, ancak emirlerden birisinin bunun sakıncaları hususunda sultanı uarması neticesinde uygulamadan vazgeçildiği kaydedilmekte,¹⁴² bu yüzden artan masrafları karşılayamaması sebebiyle vezirin ortadan kaybolduğu bildirilmektedir.¹⁴³

26 Rebîülevvel 859 (16 Mart 1455) tarihinde Vezir İbnü'n-Neccâr'ın¹⁴⁴ sultanın masraflarını karşılayamadığı ve üç gündür sultan memlûklerinin et istihkaklarını ödeyemediği için sultanın ağır hakaretlerine maruz kaldığı, bu süre zarfında da memlûklerin saldırılarından korktuğu için makamına gitmediği bildirilmektedir.¹⁴⁵ Onun yerine vezarete getirilmek istenen İbnü'n-Nahhâl'in vezaret divanının gelirlerinin az, gelir getiren beldelerin de harap olduğunu, buna karşılık memlûklerin et istihkakı ve bir kısmına et mukabili verilen paranın fazlalığını ileri sürerek görevi kabul etmek istemediği kaydedilmektedir.¹⁴⁶ Sultan'ın zorlaması sonucu görevi kabul eden İbnü'n-Nahhâl ilave olarak yapılan yardımlara rağmen giderleri karşılayamıyordu. Et istihkaklarını ödeyemediği için sultan memlûkleri evini yağmalamak istemiş, ancak bunu önceden haber aldığı için evindeki eşyaları gizleyerek saklanmıştı. Daha sonra da görevini bırakıp kaçmıştı. Birkaç gün sonra tekrar ortaya çıktığında sultan ona

¹⁴⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 709, 734.

¹⁴¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 802; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-ğumr*, III, 420; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIV, 327.

¹⁴² İbn Tağriberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 497.

¹⁴³ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 83; a.mlf., *Havâdisü'd-dühûr*, II, 503.

¹⁴⁴ Tahminen 859 (1455) senesinde ölen Vezir Şemseddin Nasrullah b. en-Neccâr hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, X, 200.

¹⁴⁵ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 86; a.mlf., *Havâdisü'd-dühûr*, II, 521.

¹⁴⁶ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XVI, 86; a.mlf., *Havâdisü'd-dühûr*, II, 522.

çeşitli yardımlar yaparak vezirliğe devam etmesini kararlaştırdı. Bunlara rağmen o, yine görevini yerine getiremiyordu. Bu sebeple bir kez daha görevini bırakıp ortadan kayboldu. Et istihkaklarını alamayan sultan memlûkleri ise şehre inerek yağma ve talan yaptılar. Sultan günde yetmiş beş bin dirheme ulaşan miktarda yardım yapmayı vaat ederek, ortaya çıkan İbnü'n-Nahhâl'den görevine devam etmesini istedi. O, masrafların çok yüksek olduğunu ileri sürerek şikayette bulundu, sultan da bütün bu yardımlardan sonra yine görevini yerine getiremeyip kaçarsa onu çok ağır bir şekilde cezalandıracağını söyledi.¹⁴⁷

873 (1468) senesine gelindiğinde vezaret divanı ve diğer divanların masraflarının dayanılmaz boyutlara ulaşması sebebiyle bir toplantı düzenlenerek bazı tedbirler alındı. Vezir Yeşbek min Mehdî'nin de iştirak ettiği bu toplantıda üstadârın üstlendiği aylıkların yanı sıra vezirin yükümlülüğünde bulunan et ve alîk istihkaklarından da büyük kesintiler yapılması kararlaştırıldı.¹⁴⁸

907 (1501) senesinde ise Vezir Toktubay min Veliyyüddin¹⁴⁹ seferde olduğundan et istihkaklarıyla ilgilenen nâzırü'd-devlenin¹⁵⁰ sultanın huzuruna çıkarak vezaret divanının zor durumda olduğunu ve et bulunmadığını haber verdiği, buna kızan sultanın onu 12 gün boyunca hapiste tuttuğu, bu sürede sultan memlûklerinin etsiz kaldığı bildirilmekte, sultanın sadece onlara et verilmesini, geri kalan herkesin et istihkaklarının kesilmesini emrettiği kaydedilmektedir.¹⁵¹

Kaynaklarda, buraya kadar sayılanların dışında vezirin başka malî görevler üstlendiğini gösteren örnekler de bulunmaktadır. Bunları cizye toplamak, sultanın yapacağı seferler için çeşitli hazırlıklar yapmak ve mal müsadereleri olarak sıralamak mümkündür.

¹⁴⁷ İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, II, 567, 568, 569, 570, 571.

¹⁴⁸ Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr*, s. 34-35; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, III, 21-23.

¹⁴⁹ Vezir Emîr Toktubay min Veliyyüddin (ö. 908/1503) hakkında bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, IV, 46.

¹⁵⁰ Aynı zamanda nâzırü'd-devâvîn diye de isimlendirilen nâzırü'd-devle, vezirin uhdesindeki her işle ilgilenen ve onun baş yardımcısı konumundaki mühim bir görevliydi. Geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 29, 31; V, 465; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 224.

¹⁵¹ İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, IV, 22. Bu konudaki diğer örnekler için bk. İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, IV, 235, 368, 369, 483, 485.

Memlûkler döneminde cizye için câliye (ç. cevâlî) tabirinin kullanıldığı belirtilmektedir.¹⁵² Memlûkler döneminin başlarında cizye ile vezirin ilgilendiğini gösteren birkaç örnek bulunmaktadır. Mesela Vezir Fâizî'nin gayr-ı müslimlerden alınan cizyeleri kat kat artırdığından bahsedilir.¹⁵³ Aynı şekilde Vezir Bahaeddin b. Hinnâ'nın da cizyeleri artırdığı bildirilmektedir.¹⁵⁴ Bunlara ilave olarak Vezir Necmeddin Hamza b. el-Asfûnî'nin¹⁵⁵ 682 (1280) senesinde cizyeyi toplamakla görevlendirildiği kaydedilmektedir.¹⁵⁶ Ne var ki, bizim tespitimize göre kaynaklar bu örnekler dışında vezir-cizye ilişkisine işaret etmemektedir. Muhtemelen bu durum, el-Melikü'n-Nasir Muhammed b. Kalavun'un 715 (1315) senesinde gerçekleştirdiği, er-revkü'n-nâsirî adı verilen büyük kadastro çalışması¹⁵⁷ sonucunda cizye vergilerinin o dönemde vezirin ilgilendiği hâs divânından ayrılmasının¹⁵⁸ bir neticesi olmalıdır.

Sultanların savaş ya da başka amaçlarla çıktıkları sefer ve yolculukları için gerekli hazırlıklar hususunda görevlendirilenlerden birisinin de vezir olduğu görülmektedir. Nitekim el-Melikü'z-Zahir Baybars'ın halife ile birlikte çıktığı Suriye seferi hazırlıklarına ait masrafı ödemekle yükümlü olanlardan birisinin Vezir Bahaeddin b. Hinnâ olduğu kaydedilmektedir.¹⁵⁹ Yine aynı sultanın 668 (1269) senesinde İskenderiye'ye gitmek için yola çıktığı, Vezir Bahaeddin b. Hinnâ'nın ondan önce hareket ederek söz konusu şehre gittiği ve sultan için gerekli olan vergileri tahsil ederek buraya gelen sultana takdim ettiği bildirilmektedir.¹⁶⁰ 672 (1273) senesinde aynı sultanın Dimâşk'a düzenlediği sefer esnasında yapılan bütün

¹⁵² Makrîzî, *el-Hitât*, I, 107. Memlûkler döneminde cizye toplama usulleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VIII, 241-245; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'shâ*, III, 458-459.

¹⁵³ Mekin b. el-Amîd, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 165; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 384.

¹⁵⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 640; a.mlf., *el-Hitât*, II, 370.

¹⁵⁵ Vezir Necmeddin Hamza b. el-Asfûnî (ö. 682/1283) hakkında bk. İbnü's-Sukâî, *Tâîf Kitâbi Vefeyât*, s. 69, 90; Cafer b. Tağlib el-İdfüvî, *et-Tâliu's-saîdî'l-câmi' li-esmâ'in-nücebâi's-Saîd* (nşr. Sa'd Muhammed Hasan), Kahire 2001, s. 232-234; Makrîzî, *el-Mukaffe'l-kebir*, III, 670-671.

¹⁵⁶ İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, VII, 259; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 712.

¹⁵⁷ er-Revkü'n-nâsirî hakkında geniş bilgi için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 225-227; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, IX, 286-287; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 149-150; a.mlf., *el-Hitât*, I, 87-88.

¹⁵⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 226-227; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 150; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, IX, 43-44.

¹⁵⁹ İbn Abdüzzahir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 78-79.

¹⁶⁰ İbn Abdüzzahir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 360.

harcamaları vezirin karşıladığı ve harcama miktarının yüz bin dirhemi geçtiği belirtilmektedir.¹⁶¹ 698 (1299) senesinde Şam'a düzenlenen iki sefer için gerekli olan para ve diğer malzemelerin temini için Vezir Sungur el-A'sar'ın¹⁶² görevlendirildiği bildirilmektedir.¹⁶³ 712 (1313) senesinde hacca gitmek üzere yola çıkan el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun için gerekli olan para ve diğer eşyayı hazırlamak üzere yine vezir görevlendirilmişti.¹⁶⁴ 793 (1391) senesinde Şam'a, iyancılar üzerine sefer düzenleyen el-Melikü'z-Zahir Berkuk'un vezir ve nâzırı'l-hâssı görevlendirmesi de¹⁶⁵ bu tür örnekler arasındadır. Yine 836 (1433) senesinde Sultan el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın (824-841/1422-1438) Suriye'ye yapacağı sefer için gerekli olan para ve hayvanları hazırlamakla Vezir Kerimüddin b. Kâtibî'l-Münâhât'ın görevlendirildiği bildirilmektedir.¹⁶⁶

Vezirlerin malî görevlerinden birisi de mal müsadereleridir. Makrîzî'nin müsadere edilecek devlet görevlilerinin vezirin yazdığı inhâ ile şâddü'd-devâvîn¹⁶⁷ veya mukaddemü'd-devle¹⁶⁸ teslim edilmesinin usul olduğu¹⁶⁹ şeklindeki kaydı vezirlerin mal müsadereleri hususunda yetkili merci olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca kaynaklarda vezirlerin gerçekleştirdiği mal müsadereleri ile ilgili birçok örnek bulunmaktadır. Mesela Vezir Bahaeddin b. Hinnâ'nın birçok zengini mal müsaderesine tabi tuttuğundan bahsedilmek-

¹⁶¹ İbn Şeddâd, *Târîh*, s. 83.

¹⁶² Emîr Sungur el-A'sar (ö. 709/1309) hakkında bk. İbnü's-Sukâî, *Tâîf Kitâbi Vefeyât*, s. 88-89; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 59; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 84; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 104-105.

¹⁶³ Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 879, 897.

¹⁶⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 200; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, IX, 247; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/1, 119.

¹⁶⁵ İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, IX/2, 257; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 743.

¹⁶⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/2, 887; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIV, 368.

¹⁶⁷ Şâddü'd-devâvîn ya da müşiddü'd-devâvîn ismi verilen bu görevli vergi tahsili vb. hususlarda vezire yardımcı olmakla yükümlü idi. Bunlar askerî sınıftan seçilir ve genellikle onlu emîrlerden (ümeraü aşerât) tayin edilirdi. Geniş bilgi için bk. Taceddin es-Sübkî, *Muîdün-niam*, s. 29; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 22; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 224; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 98.

¹⁶⁸ Mukaddemü'd-devle, vezirin hizmetindeki mutasarrıf ve diğer yardımcılarının başında bulunan görevliydi. Geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V, 468, VI, 11; Popper, *Egypt*, s. 100.

¹⁶⁹ *es-Sülûk*, III/1, 330.

tedir.¹⁷⁰ Vezir Alemüddin Sencer eş-Şücâî'nin¹⁷¹ görevinden alınma sebeplerinden birisinin gerçekleştirdiği haksız mal müsadereleri olduğu bildirilmektedir.¹⁷² Vezir Fahreddin b. el-Halîfî de mal müsadereleri ile tanınan bir vezir idi. Onun sultan ile birlikte Dimaşk'a gittiği ve buradaki görevlilerin çoğunu mal müsaderesine tabi tuttuğu belirtilmektedir.¹⁷³ İbnü'l-Gannâm olarak bilinen Vezir Abdullah b. Tacürriâse'nin¹⁷⁴ sultanın hac masrafları için hazırlık yapmak üzere geldiği Dimaşk'ta gerçekleştirmiş olduğu mal müsadereleri de¹⁷⁵ bu tür örnekler arasındadır.

783 (1382) senesinde Vezir Kerimüddin b. Mekânîs'in ölen bir emîrin mallarına el koyduğu ve onun divanındaki görevli mübaşirleri de tutuklattığı bildirilmektedir.¹⁷⁶ Vezir Bedreddin Muhammed b. et-Tûhî'nin Katya valiliği yapan ve daha sonra vezir de olan Taceddin b. Nikola el-Ermenî'yi¹⁷⁷ gelen şikayetler üzerine bir görevli göndererek mal müsaderesine tabi tutturduğu belirtilmektedir.¹⁷⁸

¹⁷⁰ Makrîzî, *es-Sûlûk*, I/2, 640; a.m.f., *el-Hitât*, II, 370.

¹⁷¹ Emîr Alemüddin Sencer eş-Şücâî (ö. 693/1294) hakkında bk. İbnü's-Sukâî, *Tâîfî Kitâbi Vefeyât*, s. 90-91; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, VIII, 353-355; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 691-700*, s. 184-185; Aynî, *İkdü'l-cümân*, III, 234-238.

¹⁷² Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 263; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 154; İbnü'l-Furât, *Târîhu İbnî'l-Furât*, VIII, 63; Makrîzî, *es-Sûlûk*, I/3, 740.

¹⁷³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 306; İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman*, I, 289-290; İbnü'l-Furât, *Târîhu İbnî'l-Furât*, VIII, 213; Makrîzî, *es-Sûlûk*, I/3, 816.

¹⁷⁴ Vezir İbnü'l-Gannâm Abdullah b. Tâcürriâse (ö. 740/1340) hakkında bk. Şemseddin eş-Şücâî, *Târîhu'l-Meliki'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun es-Sâlihî ve evlâdih* (nşr. ve trc. Barbara Schäfer), Wiesbaden 1985, (Almanca kısım), s. 157; Mufaddal b. Ebî'l-Fedâil, *en-Nehcü's-sedîd ve'd-dürrü'l-ferid fî mâ ba'de Târîhi İbnî'l-Amîd*, (nşr. ve trc. Samira Kortantamer), Freiburg 1973, s. 94-95; Safedî, *A'yânü'l-asr*, II, 658-670; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih*, II, 323-324.

¹⁷⁵ Makrîzî, *es-Sûlûk*, II/1, 120.

¹⁷⁶ Makrîzî, *es-Sûlûk*, III/1, 411.

¹⁷⁷ Vezir Taceddin Abdürrezzak b. Ebî'l-Ferec b. Nikola el-Ermenî (ö. 808/1405) hakkında bk. Makrîzî, *es-Sûlûk*, IV/1, 26; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIII, 159-160; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî*, XI, 128; Abdülbasit el-Malatî, *Neylü'l-emeî*, III, 127; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, I/2, 756-757.

¹⁷⁸ Makrîzî, *es-Sûlûk*, III/2, 925; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, II, 42. Diğer müsadere örnekleri için bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXIII, 234; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, IX, 342; Makrîzî, *es-Sûlûk*, II/1, 285; a.m.f., *el-Hitât*, II, 393.

Memlûkler döneminde vezirler maiyetlerini tayin ve azil yetkisine de sahip bulunuyorlardı. Nitekim Bahaeddin b. Hinnâ için yazılan vezaret taklîdinde, görevi ile alakalı bütün tayin ve azillere yetkili kılındığı belirtilmiştir.¹⁷⁹ Ayrıca onun bütün tayin ve azillerde tek yetkili olduğu, bu hususta sultan dahil kimseye danışmadan hareket edebilme hürriyetine sahip bulunduğu vurgulanmaktadır.¹⁸⁰ Ne var ki kaynaklar, onun gerçekleştirdiği tayin ve aziller hakkında herhangi bir bilgi kaydetmemektedirler. Bu tayinlere ilk örnek Vezir Fâizî'nin daha sonra vezirliğe de getirilen Zeyneddin b. ez-Zübeyrî¹⁸¹ kendisine nâip olarak atamasıdır.¹⁸² Daha sonra gelen vezirlerin gerçekleştirdiği bazı atama ve azillerle ilgili örnekler bulunmaktadır. Mesela azledilmesinden sonra kendisini cezalandırmakla görevlendirilen şâddü'd-devâvîni, bizzat Vezir İbn Sel'ûs'un bu göreve tayin ettiği bildirilmektedir.¹⁸³

Nezâretü'l-hâssın ihdasından sonra özellikle de bu görevi ihdas eden el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun zamanında vezirin sadece malî işlerle ilgilendiği, her türlü tayin ve azilleri ise sultanın doğrudan kendisinin yaptığından bahsedilmektedir.¹⁸⁴ Bununla birlikte el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'dan sonra, vezirlik yeniden ihdas edildiğinde, bazı vezirlerin, maiyetlerinde görev yapan kimselerin tayin ve azillerini yaptıkları anlaşılmaktadır. Kaynaklarda bu konuda bir takım örnekler mevcuttur. Mesela İbn Zenbûr'un vezirliğe tayin edildikten sonra gerçekleştirdiği icraatların başında, divan görevlilerinden birini mukaddemü'd-devle olarak tayin etmesi gelmektedir.¹⁸⁵ İbn Hacer'in (ö. 852/1449), 776 (1375) senesinde vefat eden bir şahsın hal tercemesinde onun, Vezir Kerimüddin b. el-

¹⁷⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, XI, 273.

¹⁸⁰ Yûnîni, *Zeylû Mir'ât*, III, 384; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 388; İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, VII, 125; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 370.

¹⁸¹ 668 (1269) senesinde vefat eden Vezir Zeyneddin b. ez-Zübeyr hakkında bk. Yûnîni, *Zeylû Mir'ât*, II, 441-442; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 172; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 661-670*, s. 273; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 271; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 589.

¹⁸² Mekîn b. el-Amîd, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, s. 166; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 459; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 404; a.mlf., *el-Hitât*, II, 90.

¹⁸³ İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, VIII, 177.

¹⁸⁴ İbn Faziullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 59; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 28-29.

¹⁸⁵ Makrîzî, *es-Sülûk*, II/3, 829; a.mlf., *el-Mukaffe'l-kebîr*, IV, 428.

Gannâm¹⁸⁶ tarafından dîvânü'l-mevârisi'l-haşriyye nazırlığına tayin edildiğini belirtmesi,¹⁸⁷ yine 783 (1381) senesinde Vezir Kerimüddin b. Mekânîs'in bir şahsı mukaddemü'd-devle olarak tayin ettiği¹⁸⁸ şeklindeki kayıt da bu tür örneklerdendir.

Vezirin yaptığı tayin ve azillere verilen örneklerden bir diğeri Vezir Kâtibü Arlân'ın mukaddemü'd-devle olarak görev yapan bir şahsı azlederek yerine iki kişiyi birden bu göreve tayin etmesidir.¹⁸⁹ Bu örnekler arasında en çok dikkat çeken Vezir Emîr Muhammed b. es-Sakrî'nin gerçekleştirdiği tayinlerdir. O, görevi kabul etmeden önce tayin ve aziller hususunda tek yetkili kılınmasını şart koşmuş ve bu da kabul edilmişti. Bunun üzerine eski vezirleri çağırarak nâzırü'd-devle, müstevfi'd-devle,¹⁹⁰ müstevfi's-sohbe¹⁹¹ olarak görevlendirdi.¹⁹² Bu vezirin yeğeni Emîr Muhammed b. Kalafat et-Türkmânî de¹⁹³ dayısı gibi vezirliğe tayin edince eski vezirleri belirtilen bu görevlerde istihdam etti.¹⁹⁴

Kaynaklarda vezirlerin kendilerine bağlı olmayan bazı görevlere yaptıkları tayin ve azillerden de bahsedilmektedir. Mesela Vezir Fahreddin b. Halilî'nin sultanla beraber Dimaşk'a gittiğinde bir Hanbelî kadısını kâdî'l-kudât olarak tayin ettiği, Şam bölgesindeki bir

¹⁸⁶ Vezir Kerimüddin Şakir b. el-Gannâm (ö. 823/1420) hakkında bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, IV/1, 545; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, III, 228-229; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XIV, 162-163; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, IV, 70; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, II, 57.

¹⁸⁷ *İnbâü'l-ğumr*, I, 86.

¹⁸⁸ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 440.

¹⁸⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 500.

¹⁹⁰ Müstevfi'd-devle, vezirin yardımcılarından olup, vezaret divanı ile ilgili kayıtları tutmak ve bu divana ait gelir-gider hesaplarını tanzim etmekle görevliydi. Geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 29, 30; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 224.

¹⁹¹ Müstevfi's-sohbe, vezirin yardımcılarından olup, müstevfi'd-devlelerin başındaki görevliydi. Malî işler hususunda sultanın yazdırdığı tevkî'leri o hazırlardı. Geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 60-61; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 29; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 224.

¹⁹² İbnü'l-Furât, *Târîhu İbnî'l-Furât*, IX/1, 237; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 727-728; a.mlf., *el-Hitât*, II, 65.

¹⁹³ Vezir Emîr Nasıruddin Muhammed b. Receb b. Kalafat et-Türkmânî (ö. 798/1395) hakkında bk. İbnü'l-Furât, *Târîhu İbnî'l-Furât*, IX/2, 448; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 865; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 520; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, XII, 152-153; Abdülbâsit el-Malatî, *Neylû'l-emel*, II, 364.

¹⁹⁴ Makrîzî, *el-Hitât*, II, 75; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, I, 520. Vezirlerin yaptıkları tayin ve azillerle ilgili diğer örnekler için bk. İbnü'l-Furât, *Târîhu İbnî'l-Furât*, IX/2, 312, 443; Makrîzî, *es-Sülûk*, III/2, 862.

şehrin valisini azlederek yerine başkasını atadığı görülmektedir.¹⁹⁵ Vezir Mencek el-Yusufî'nin de birçok bölgenin idarecilerini azledip yerine başkalarını tayin ettiğinden bahsedilmekte, hatta bu tayin ve aziller karşılığı para aldığı da kaydedilmektedir.¹⁹⁶ Ancak her iki örneğin de istisna olarak kabul edilmesi mümkündür. Fahreddin b. Halilî'nin yaptığı gibi bir vezirin kâdî'l-kudât tayin etmesinin başka bir örneği bulunmamaktadır. Dimaşk'taki dört kâdî'l-kudâtın sultan tarafından tayin edildiği¹⁹⁷ bilindiğine göre, ilk örnekte yer alan Fahreddin b. Halilî'nin gerçekleştirmiş olduğu tayin için bir yorum yapmak oldukça güç gözükmektedir. Bununla birlikte ikinci örnekte yer alan Vezir Mencek el-Yusufî'nin gerçekleştirdiği tayin ve azilleri ise, onun aynı zamanda yönetimi elinde tutan meşveret meclisinin bir üyesi olması ve üstadârlık görevini üstlenmesi sonucu idarede sahip olduğu nüfuzla¹⁹⁸ izah etmek mümkündür.

Şüphesiz ki vezirlerin, çeşitli alt dairelerden oluşan dîvânü'l-vizâre adı verilen divanın idaresini yürütmeleri onların en önemli idarî yükümlülükleriydi. Aynı zamanda bu divana ed-devle veya ed-devletü's-şerife isimleri de verilmekteydi.¹⁹⁹ Nitekim Kalkaşendî, mukaddemü'd-devle örneğinden hareketle, ed-devle kelimesinin örfen vezarete ait şeyler için kullanıldığına işaret etmektedir.²⁰⁰ Dîvânü istifâi'd-devle, dîvânü istifâi's-sohbe, dîvânü beytilmal ve dîvânü mevârisi'l-haşriyye vezirlik divanına bağlı çalışan divanlar arasındadır. Zira kaynaklarda müstevfi'd-devle, müstevfi's-sohbe ve nâzır beytilmal'in vezire bağlı olarak çalıştıkları belirtilmekte,²⁰¹ dîvânü mevârisi'l-haşriyyenin idaresinin de vezire ait olduğu bildirilmektedir.²⁰² Bazı araştırmacıların nâzır'd-devlenin yönetiminde olduğunu belirttikleri

¹⁹⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 305-306; İbnü'l-Furât, *Târîhu İbni'l-Furât*, VIII, 212-213; Makrîzî, *es-Sûlûk*, I/3, 816.

¹⁹⁶ Makrîzî, *es-Sûlûk*, II/3, 749, 750, 768-769; a.mlf., *el-Hitât*, II, 320-322.

¹⁹⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 192.

¹⁹⁸ Bu hususta bk. Makrîzî, *es-Sûlûk*, II/3, 752; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, X, 189, 190.

¹⁹⁹ Makrîzî, *el-Hitât*, II, 395; İbn Şahin ez-Zâhirî, *Zübde*, s. 97.

²⁰⁰ *Subhu'l-a'sâ*, V, 468.

²⁰¹ Makrîzî, *el-Hitât*, II, 224. Ayrıca bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 29.

²⁰² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 460; İbn Tağrıberdî, *Havâdisü'd-dühûr*, I, 176, 177; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 215.

dîvânü'n-nazar ise²⁰³ Fâtımîler dönemindeki malî divanların başında yer alan maliye dairesi olup²⁰⁴ Memlûkler'de nâzîrû'd-devlenin idare ettiği divan, söz konusu görevlinin isminden de anlaşılacağı üzere ed-devle yani vezaret divanı olmalıdır. Ayrıca Makrîzî'nin malî divanların en üstünde yer aldığını ifade ettiği dîvânü'n-nazardan²⁰⁵ kastettiği de yine bu ed-devle divanı olmalıdır.

Vezirin, en azından belli bir süre idaresi altında olan divanlardan birisi de dîvânü'l-inşâ idi. Sır kâtipliğinin ihdasına kadar da buranın idaresi vezirin uhdesinde kalmaya devam etti. Ayrıca daha sonraları kâtibü's-sırrın üstlendiği, gelen mektupları sultana okuma vazifesini de vezir yürütüyordu.²⁰⁶

Vezirin sahip olduğu idarî yetkilerin yanı sıra adlî bir görevinden de bahsedilmektedir. Onların adlî görevi dîvânü'l-mezâlim²⁰⁷ toplantılarına iştirak etmektir. Hatta el-Melikü'n-Nasır

²⁰³ Uzunçarşılı ve Tekindağ, nâzîrû'd-devlenin idare ettiği divanı dîvânü'n-nazar olarak isimlendirmektedirler (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 376; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s. 143). Kanaatimizce bu, Makrîzî'nin, nâzîrû'd-devlenin idare ettiği ve malî divanların en üstünde yer aldığını belirttiği divanı, dîvânü'n-nazar olarak isimlendirmesinden kaynaklanmaktadır (bk. *el-Hitât*, II, 224). Oysa onun bu bilgileri kendilerinden naklettiğini düşündüğümüz İbn Fazlullah el-Ömerî ve Kalkaşendî söz konusu divan için sadece "dîvân" ifadesini kaydetmekte ve dîvânü'n-nazar tabirini kullanmamaktadırlar (İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 61; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 29). Kaldı ki, Makrîzî'nin, bu divanın görevleri olarak belirttikleri, malî görevler kısmında bahsettiğimiz vezaret divanının yükümlülükleri arasında yer almaktadır.

²⁰⁴ Fâtımîler dönemindeki dîvânü'n-nazar hakkında bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 490; Makrîzî, *el-Hitât*, I, 400-401.

²⁰⁵ Makrîzî, *el-Hitât*, II, 224.

²⁰⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 334; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 147.

²⁰⁷ Dîvânü'l-mezâlim, makam ve nüfuz sahibi kimselerin adaletsiz davranışlarına engel olmak gayesiyle kurulan yüksek adalet divanıdır. Memlûkler de bu divana ehemmiyet vermişlerdi. Nitekim el-Melikü'l-Muiz Aybek et-Türkmânî, Salîhiyye Medresesi'nde dîvânü'l-mezâlim tertip ettirmişti. el-Melikü'z-Zahir Baybars da Dârü'l-adl denilen binayı inşa ettirerek, burada söz konusu divan için toplantılar yapmıştı. el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun ise Eyvan denilen ayrı bir daire inşa ettirerek, haftada iki defa Pazartesi ve Perşembe günleri dîvânü'l-mezâlim akdetmişti. el-Melikü'z-Zahir Berkuk döneminde söz konusu divan el-İstablû's-sultânî'de önceleri Pazar ve Çarşamba, daha sonraları da Salı, Cuma ikindiden sonra ve Cumartesi günleri toplanmaya başladı. Daha geniş bilgi için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 36-37; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 44-45; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 207-209; Jorgen S. Nielsen, *Secular Justice in an Islamic State: Mazâlim Under*

Muhammed b. Kalavun döneminde vezaretin geçici olarak ortadan kaldırılmasına kadar bu divanlara gelen şikayet dilekçeleriyle vezirin ilgilendiği kaydedilmektedir.²⁰⁸

Kaynaklarda vezirin söz konusu divanın toplantılarına katıldığına dair bazı örnekler mevcuttur. Nitekim 661 (1263) senesinde, el-Melikü'z-Zahir Baybars'ın İskenderiye'de tertip ettiği dîvânü'l-mezâlim toplantısında Vezir Bahaeddin b. Hinnâ'nın da bulunduğu bildirilmektedir.²⁰⁹ Yine 664 (1266) senesinde, Sultan Baybars'ın yokluğunda, atabekın böyle bir toplantı tertip ettiği ve buna Vezir Bahaeddin b. Hinnâ'nın da iştirak ettiği kaydedilmektedir.²¹⁰ el-Melikü'l-Eşref Halil'in (689-693/1290-1293) veziri İbnü's-Sel'ûs'un dîvânü'l-mezâlim akdettiği ve burada şikayet dilekçelerinin ona okunduğu ve sultana danışmadan bunları karara bağladığı bildirilmektedir.²¹¹ İbn Kesîr (ö. 774/1373), 696 (1296) senesi başında el-Melikü'l-Adil Zeyneddin Ketboğa'nın Dimaşk'a geldiğini ve burada bir dîvânü'l-mezâlim tertip ettiğini, buraya iletilen şikayet dilekçeleriyle bizzat kendisinin ve veziri Fahreddin b. el-Halilî'nin ilgilendiğini kaydetmektedir.²¹²

Daha sonraki dönemlerde de vezirin dîvânü'l-mezâlim duruşmalarında bulunduğu görülmektedir. Nitekim Kalkaşendî bu divanda vezirin nerede oturduğu hususunda bilgi verirken, önce İbn Fazlullah el-Ömerî'den iktibas yapmakta, daha sonra kendi zamanında da aynı uygulamanın devam ettiğini belirtmektedir.²¹³ İbnü'l-Furat (ö. 807/1405), 792 (1390) senesinde, el-Melikü'z-Zahir Berkuk'un dîvânü'l-mezâlim akdettiğini, vezir, kâdî'l-kudâtlar ve bu toplantıya katılması âdet olanların söz konusu meclise iştirak ettiklerini bildirmektedir.²¹⁴

the Bahrî Mamlûks 662/1264-789/1387, Leiden 1985, s. 49-93, 123-133; Vecdi Akyüz, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim, Divan-ı Mezalim*, İstanbul 1995, s. 61-63, 140, 141-142, 144-145, 147-149. el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun döneminde bir dîvânü'l-mezâlim duruşması için ayrıca bk. Muhammed b. Abdullah b. Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr- Rihletü İbn Battûta* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), I-V, Rabat 1997, I, 217-218.

²⁰⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Eymen), s. 59-60; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 28-29; Makrîzî, *el-Hitâ*, II, 223.

²⁰⁹ İbn Abdüzzahir, *er-Ravzû'z-zâhir*, s. 176; Makrîzî, *es-Sûlûk*, I/2, 499.

²¹⁰ İbn Abdüzzahir, *er-Ravzû'z-zâhir*, s. 249; Makrîzî, *es-Sûlûk*, I/2, 550.

²¹¹ İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, I/2, 367; Nielsen, *Secular Justice*, s. 83.

²¹² *el-Bidâye*, XIII, 367.

²¹³ *Subhu'l-a'sâ*, IV, 44-45.

²¹⁴ *Târihu İbni'l-Furât*, IX/1, 201.

Sonuç

Memlûkler dönemi vezirleri esas itibariyle maliye ile alakalı görevleri üstlenmişlerdir. Daha önce belirttiğimiz vezirin, belli bir süre dîvânü'l-inşâyı idare etmesi, dîvânü'l-mezâlimde yer alması vb. durumlar ya geçici olmuş ya da çok fazla ön plana çıkmamıştır. Bahsedilen üç dönemde vezirlik müessesesi açısından devamlı bir geriye gidiş çizgisi görünse de vezirlerin değişmeyen görevi maliye ile ilgilenmek olmuştur. Dolayısıyla böyle bir çalışmada da bu yön daha fazla ele alınacaktır.

Konu işlenirken genişçe ele aldığımız vezirlerin malî görevlerini özetlemek gerekirse bunları, vezaret divanına ait gelirleri tahsil ederek beytülmale nakletmek, sultan, ümera, devlet görevlileri ve sultan memlûklerinin günlük et ve yemek ihtiyaçlarını karşılamak, el-istablâtü's-şerife veya el-istablû's-sultânî de denilen sultana ait ahırlardaki bütün hayvanların ve sultan memlûklerinin bineklerinin yemlerini temin etmek, beytülmale terettüp ettirilen maaş, ihsan ve ulûfeleri ödemek sultana ait imar faaliyetlerinin giderlerini karşılamak, komşu ülkelerden gelen elçilerin yiyeceklerini temin etmek, sultanın çeşitli amaçlarla çıktıkları seferler için hazırlık yapmak ve gerektiğinde malî müsadereleler gerçekleştirmek şeklinde sıralamak mümkündür.

Bibliyografya

ABDÜLBASİT el-MALATÎ, Zeyneddin b. Halil b. Şahin ez-Zâhirî (ö. 920/1514), *Neylû'l-emel fî zeylî'd-Düvel* (nşr. Ö. Abdüsselam Tedmürî), I-IX, Beyrut 2002.

ABDÜLMUN'İM MACİD, *Nüzumu devleti selâtîni'l- Memâlik ve rûsûmühüm fî Mısır*, I-II, Kahire 1979-1967.

AHMED DERRÂC, "Mersûmü's-Sultan Kayıtbay el-Hâs bi-Küttâbi's-sır ve 'Fkudât ve's-sâdir fî şehri Şevvâl 874 h.", *Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmî ve't-Türâsi'l-İslâmî*, III (1400/1980), s. 257-282.

———, "Terâcimü küttâbi's-sır fi'l-asrî'l-Memlûkî", *aynı eser*, IV (1401/1981), s. 315-350.

AKYÜZ, Vecdi, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim, Divan-ı Mezalim*, İstanbul 1995.

AYALON, David, "The System of Payment in Mamluk Military Society", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I (1958), s. 37-65.

AYAZ, Fatih Yahya, *Memlûkler Döneminde Vezirlik (1250-1517)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

_____, "Memlûkler Dönemi Vezirlerinden İbnü's-Sel'ûs (ö. 693/1294)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/1 (2005), s. 91-122.

el-AYNÎ, Bedreddin Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), *İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân* (nşr. Muhammed M. Emin), I-IV, Kahire 1987-1992.

BAYBARS el-MANSÛRÎ, Rükneddin en-Nâsırî ed-Devâdâr el-Hitâî (ö. 725/1325), *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-Hicre* (nşr. Donald S. Richards), Beyrut 1998.

DEMİRCİ, Mustafa, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.

DOZY, R., *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, I-II, Beyrut 1968.

EBÛ ŞÂME, Şihabeddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî (ö. 665/1267), *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'-ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn* (nşr. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Beyrut 1974.

EBÛ'L-FIDÂ, İmâdüddin İsmail b. Ali (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* (nşr. Muhammed Azb ve dğr.), I-IV, Kahire 1998-1999.

EYMEYEN FUÂD SEYYÎD, "Kalyûb", *DîA*, XXIV (2001), s. 270.

GOTTSCHALK, H. L., "Diwân" (Egypt), *El²*, II (1965), s. 327-331.

GÜNAY, Hacı Mehmet, "Himâ", *DîA*, XVIII (1998), s. 52.

HASAN el-BÂŞÂ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-vezâif ale'l-âsâri'l-Arabiyye*, I-III, Kahire, ts.

HATÎB el-CEVHERÎ, Nureddin Ali b. Davud b. İbrahim es-Sayrafi (ö. 900/1495), *İnbâü'l-hesr bi-ebnâi'l-asr* (nşr. Hasan Habeşi), Kahire 1970.

_____, *Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fî tevârihi'z-zamân* (nşr. Hasan Habeşi), I-IV, Kahire 1970-1994.

İBN BATTÛTA, Muhammed b. Abdullah (ö. 770/1368-1369), *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr-Rihletü İbn Battûta* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzi), I-V, Rabat 1997.

İBN DOKMAK, Sarimüddin İbrahim b. Muhammed b. Aydemir (ö. 809/1407), *el-Cevheru's-semîn fî siyeri'l-hulefâ ve'l-mülûk ve's-selâtin* (nşr. Saîd A. Âşûr-Ahmed es-Seyyid Derrâc), Mekke 1982.

———, *Kitâbü'l-İntisâr li-vâsitati ikdi'l-emsâr* (nşr. Carl Völlers), IV-V, Frankfurt 1992.

İBN FAZLULLAH el-ÖMERÎ, Şihabeddin Ahmed b. Yahya (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-eksâr fî memâlikü'l-emsâr: Memâlikü Mısır ve's-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-Yemen* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1985.

———, *et-Ta'rîf bi'l-mustalahi's-şerîf* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1988.

İBN HABÎB, Bedreddin Hasan b. Ömer (ö. 779/1377), *Tezkiretün-nebîh fî eyyâmî'l-Mansûr ve benîh* (nşr. M. Muhammed Emin-Saîd A. Âşûr), I-III, Kahire 1976-1986.

İBN HACER, Ebû'l-Fazl Şihabeddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1449), *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine* (nşr. Abdülvâris Muhammed Ali), I-IV, Beyrut 1997.

———, *İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr* (nşr. Hasan Habeşî), I-IV, Kahire 1998.

———, *Ref'u'l-isr an kudâti Mısır* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1998.

———, *Zeylû'd-Dürerü'l-kâmine* (nşr. Ahmed Ferid el-Mezîdî), Beyrut 1998.

İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mukaddimetü İbn Haldûn* (nşr. Ali Abdülvahid Vâfi), Kahire, ts.

İBN İYÂS, Muhammed b. Ahmed (ö. 930/1524), *Bedâiu'z-zühûr fî vekâilî'd-dühûr* (nşr. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1982-1984.

İBN KÂDÎ ŞÜHBE, Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed (ö. 851/1448), *Târîhu İbn Kâdî Şühbe* (nşr. Adnan Dervîş), I-IV, Dimaşk 1977-1997.

İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ahmed Ebu Mâhim v.dğr.), I-XIV, Beyrut, ts.

İBN ŞAHİN ez-ZÂHIRÎ, Garsüddin Halil (ö. 873/1468), *Zübdetü Keşfi'l-memâlik ve beyânü't-turuk ve'l-mesâlik* (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1894.

İBN TAĞRİBERDÎ, Ebû'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf (ö. 874/1469), *ed-Dellîlû's-şâfi ale'l-Menheli's-sâfi* (nşr. Fehim M. Şeltût), I-II, Kahire 1998.

———, *Havâdisü'd-dühûr fî meda'l-eyyâm ve's-şühûr* (nşr. Muhammed Kemaleddin İzzeddin), I-II, Beyrut 1990.

———, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfi* (nşr. Muhammed M. Emin-Nebil Muhammed Abdülaziz), I-VIII, Kahire 1984-1999.

———, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XII, Kahire 1956, XIII-XVI (nşr. Fehim M. Şeltût v.dğr.), Kahire 1970-1972.

İBN TOLUN, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed (ö. 953/1546), *Müfâkehetü'l-hillân fî havâdisi'z-zamân* (nşr. Halil el-Mansur), Beyrut 1998.

İBNÜ'D-DEVÂDÂRÎ, Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek (ö. 736/1336'dan sonra), *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer*, VIII (nşr. Ulrich Haarmann), Kahire 1971, IX (nşr. Hans Robert Roemer), Kahire 1960.

İBNÜ'L-CEZERÎ, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekir (ö.739/1338), *Havâdisü'z-zaman ve enbâüh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân min ebnâih* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-III, Beyrut 1998.

İBNÜ'L-CİÂN, Şerefüddin Yahya b. Şakir (ö. 885/1480), *Kitâbü't-Tuhfeti's-seniyye bi-esmâil-bilâdi'l-Misriyye* (nşr. Bernhard Moritz), Frankfurt 1992.

İBNÜ'L-FURÂT, Nasıruddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali (ö. 807/1405), *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk-Târîhu İbni'l-Furât*, VII (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1942, VIII (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1939, IX/1 (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1936, IX/2 (nşr. Kostantin Züreyk-Necla İzzeddin), Beyrut 1938.

İBNÜ'L-VERDÎ, Zeyneddin Ömer (ö. 749/1349), *Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahhârî'l-beşer-Târîhu İbni'l-Verdi* (nşr. Ahmed Rifat el-Bedrâvî), I-II, Beyrut 1970.

İBNÜ'S-SUKÂÎ, Fazlullah b. Ebi'l-Fahr (ö. 726/1326), *Tâli Kitabi Vefeyâtü'l-a'yân* (nşr. ve trc. Jacqueline Sublet), Dimaşk 1974.

el-IDFÜVÎ, Cafer b. Tağlib (ö. 748/1347), *et-Tâliu's-saidi'l-câmi' li-esmâin-nucebâü's-Sa'id* (nşr. Sa'd Muhammed Hasan), Kahire 2001.

el-KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*, I-XV, Kahire 1910-1920.

KOPRAMAN, Kazım Yaşar, "Divan" (Memlükler), *D/Â*, IX (1994), s. 383.

el-KÜTÜBÎ, Muhammed b. Şakir (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeylü aleyhâ* (nşr. İhsan Abbas), I-V, Beyrut 1973-1974.

el-MAKRÎZÎ, Takıyyüddin Ahmed b. Ali (ö. 845/1441), *Dürerü'l-ukûdi'l-feride fi terâcimi a'yânî'l-müfide* (nşr. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısıfî), I-II, Dimaşk 1995.

———, *Kitâbü'l-ğâseti'l-ümme bi-keşfi'l-ğümme* (nşr. M. Mustafa Ziyâde-Cemaleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1957.

———, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-l'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-a'sâr*, I-II, Beyrut, ts.

———, *Kitâbü'l-Mukaffe'l-kebîr* (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), I-VIII, Beyrut 1991.

———, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. M. Mustafa Ziyâde-Saîd A. Âşûr), I-XII, Kahire 1956-1973.

MEKÎN b. el-AMÎD, Ebû'l-Mekârim Circis (ö. 672/1273), *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn* (nşr. Claude Cahen, *Bulletin D'Études Orientales*, XV (Damas 1955-57) içinde), s. 127-184.

MORTEL, Richard T., "The Decline of Mamlûk Civil Bureaucracy in the Fifteenth Century: The Career of Abû'l-Khayr al-Nahhâs, *Journal of Islamic Studies*, IV/2 (1995), s. 173-188.

MUFADDAL B. EBÎ'L-FEDÂİL (ö. 759/1358), *en-Nehcü's-sedîd ve'd-dürü'l-ferîd fi mâ ba'de Târîhi İbnî'l-Amîd*, (nşr. ve trc. Samira Kortantamer), Freiburg 1973.

MUHAMMED es-SÜFÎ, Muhammed b. Ebi'l-Feth eş-Şâfî (ö. 950/1543), *Kitâbü's-Safve fi vasfi'd-diyârî'l-Misriyye ve nizâmi'l-Memâlik* (nşr. Talâl Cemil er-Rifâî), Kahire 1992.

NIELSEN, Jorgen S., *Secular Justice in an Islamic State: Mazâlim Under the Bahrî Mamlûks 662/1264-789/1387*, Leiden 1985.

en-NÜVEYRÎ, Ahmed b. Abdülvehhab (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, I-XVIII, Kahire, ts., XIX-XXVII (nşr. M. Ebû'l-Fazl-Ali M. el-Bicâvî-Hüseyn Nassâr v.dğr.), Kahire 1975-1985, XXIX (nşr. M. Ziyaeddin er-Reyyis-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1992, XXX (nşr. Muhammed A. Şaîre- M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1990, XXXI (nşr. el-Bâz el-Arîni-Abdülaziz el-Ehvânî), Kahire 1992, XXXII (nşr. Fehim M. Şeltût- Abdülaziz el-Ehvânî-Saîd A. Âşûr), Kahire 1998, XXXIII (nşr. Mustafa Hicâzî- M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1997.

POPPER, William, *Egypt and Syria Under the Circassian Sultans 1382-1468 A.D.*, Berkeley 1955.

RABIE, Hassanein, *The Financial System of Egypt* (A. H. 564-741/A. D. 1169-1341), London 1972.

es-SAFEDÎ, Selahaddin Halil b. Aybek (ö. 764/1363), *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr* (nşr. Ali Ebû Zeyd v.dğr.), I-VI, Beyrut-Dimaşk 1998.

———, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât* (nşr. Helmut Ritter v.dğr.), I-, Wiesbaden 1962-

es-SEHÂVÎ, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman (ö. 902/1497), *ed-Davü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Kahire, ts.

———, *et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk*, Kahire, ts.

SEYYİD MUHAMMED es-SEYYİD, "Feyyûm", *D/Â*, XII (1995), s. 514-515.

es-SÜBKÎ, Taceddin Abdülvehhab (ö. 771/1370), *Mu'dü'n-niam ve mübîdü'n-nikam*, Beyrut 1986.

es-SÜYÛTÎ, Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekir (ö. 911/1505), *Hüsnü'l-muhâdara fî ahhâri Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire, ts.

eş-ŞÜCÂÎ, Şemseddin (ö. 745/1345'ten sonra), *Târîhu'l-Meliki'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun es-Sâlihî ve evlâdih* (nşr. ve trc. Barbara Schäfer), Wiesbaden 1985.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.

YÂKÛT, Şihabeddin b. Abdullah el-Hamevî (ö. 626/1228), *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Beyrut 1995-1996.

YİĞİT, İsmail, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, VII, İstanbul 1991.

el-YÛNÎNÎ, Kutbüddin Ebü'l-Feth Musa b. Muhammed (ö. 726/1326), *Zeylû Mir'âti'z-zamân*, I-IV, Haydarâbâd 1954-1961.

ez-ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: sene 651-700* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1999-2000.

Duties of Viziers in Mamluk Period

Citation/©- Ayaz, F. Y. (2006). Duties of Viziers in Mamluk Period. *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 5 (2), 141-180.

Abstract- *The vizierate of Mamlûks has not reached the power and importance of the vizierates of the states previous to Mamlûk State (1250-1517) owing to existence of the office of viceroyalty (niyâbat al-saltana). The viziers of the classical Islamic period before Mamlûks were very influential persons in the administrative, political and financial matters of states and were the most powerful men following the caliph or sultan, whereas the authorities of viziers in Mamlûk period were restricted to financial issues. They have never been superior to the military class except a few viziers from military class or civilian elite and have never interfered in the administrative mechanism out of their interest area. The vizierate in Mamlûk Period has experienced three different phases and has lost its importance gradually in every phase. Within those three phases, it has followed a credibility and power line which moved from upper towards down and few powerful viziers remained exceptions. In this study, we aimed to determine the duties of the viziers in Mamluk Period, pointing to the periodical changes in them at the same time.*

Keywords- *Mamluks, vizierate, vizier, financial duties, non-sharial taxes (maks), dîwân al-vizârâ.*